

2000

Norbertijne in Westlauwers Friesland

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner

Recommended Citation

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries, "Norbertijne in Westlauwers Friesland" (2000). *Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.*. 10.
https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner/10

This Book is brought to you for free and open access by the Center for Norbertine Studies at Digital Commons @ St. Norbert College. It has been accepted for inclusion in Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings. by an authorized administrator of Digital Commons @ St. Norbert College. For more information, please contact sarah.titus@snc.edu.

**Norbertijnen in
Westlauwers Friesland**

Norbertijnen in
Westlauwers Friesland

Deze bundel kwam tot stand naar aanleiding van de tiende contactdag van de
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden
op zaterdag 13 mei 2000 in de Fryske Akademy te Leeuwarden

Redactie: H. Janssens

D/2000/0942/17

Besteladres:
H. Janssens, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode
abdijs@verbode.be

**Norbertijnen in
Westlauwers Friesland**

**Averbode
2000**

Inleiding

Voor haar tiende contactdag heeft de Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden de gok gewaagd deze te organiseren in een verre uithoek van de Nederlanden, namelijk in de Friese hoofdstad Leeuwarden. Dit echter niet zonder reden. Gedurende de Middeleeuwen bestond de Friese Circarie uit een groot aantal bloeiende premonstratenzer kloosters; twee van de abten van de eerste Friese premonstratenzer abdij Mariëngaarde, Frederik van Hallum en Siard, worden binnen de Orde nog steeds als zalige vereerd. Een reden waarom, behalve de afstand, Friesland nog niet vroeger werd bezocht, is de grondige wijze waarop alle zichtbare sporen van de premonstratenzer aanwezigheid er werden uitgewist: zowel de kloostergebouwen als de archieven zijn zo goed als volledig verdwenen. Met andere woorden: premonstratenzer monumenten zijn er niet veel te bezoeken. De resultaten van het grondige historisch onderzoek van de Fryske Akademy naar de middeleeuwse geschiedenis van Friesland konden dit bezwaar ten dele opvangen. Niet de volledige premonstratenzer geschiedenis in Friesland werd behandeld tijdens de contactdag, wel enkele belangrijke aspecten van de oudste kloosters in het westelijke deel van de provincie. In deze bundel publiceren we de tekst van de twee lezingen.

In de eerste bijdrage bespreekt Hans Mol de materiële grondslagen van de Friese premonstratenzer kloosters, deze waren helemaal niet onaanzienlijk. Hij licht toe hoe bij gebrek aan nauwkeurige eigentijdse bronnen, door retrospectieve bezitsreconstructie toch waardevolle vaststellingen kunnen worden gedaan. Vervolgens bespreekt hij hoe de abdij Mariëngaarde en andere er in slaagden een leefbaar patrimonium te verwerven. Naast familiegoed en intredegaven speelde het verwerven van rechten op parochiekerken hierbij een grote rol. Vooral door het verhandelen van de opbrengsten van de uithoven konden de abdijen tot welstand komen. In het midden van de veertiende eeuw stagneerde deze bloei.

Vervolgens brengt Paul Noomen de resultaten van zijn onderzoek naar de banden van de premonstratenzer kloosters met de Friese adelswereld. Ook hier werpt de bezitsreconstructie van het kerkelijk bezit, in combinatie met de bestaande literaire bronnen, een nieuw licht op de belangrijke invloed van enkele adellijke families in de twaalfde en begin dertiende eeuw.

In de namiddag werd met een toeringcar een bezoek gebracht aan de kerk van Hallum en de sites van de abdij van Mariëngaarde en het zusterklooster Bethlehem. Archeologisch onderzoek op deze laatste plaatsen heeft slechts zeer weinig sporen opgeleverd. Toch kon de deskundige toelichting de bezoekers iets meer duidelijk maken over de materiële omstandigheden waarin norbertijnen en norbertinessen hier eertijds hebben geleefd en gewerkt.

Mede dankzij het mooie weer was deze contactdag een verrijkende ontdekking. De Werkgroep dankt in het bijzonder Hans Mol en Paul Noomen van de Fryske Akademy evenals directeur L.G. Jansma voor het gastvrije onthaal en de grote inzet, evenals de deskundige toelichtingen. Ook dank aan de talrijke deelnemers, in het bijzonder aan hen die er een verre reis voor over hadden.

De materiële grondslagen van de Premonstratenzer
kloosters in Westlauwers Friesland

J.A. Mol

1. Inleiding

Gemeten naar het aantal kloosters dat de orde van Prémontré in de Friese landen wist te stichten, kan de geschiedenis van de norbertijnen hier een succesverhaal genoemd worden. Na een aarzelend begin in 1163, toen de meeste abdijen in de Zuidelijke Nederlanden reeds enige decennia bestonden, nam het aantal norbertijner gemeenschappen in de landen tussen Vlie en Wezer snel toe. Het kwam op den duur tot een eigen circarie die aan het einde van de dertiende eeuw niet minder dan 24 kloosters telde. Dat getal krijgt reliëf als we bedenken dat het totale aantal religieuze huizen in deze streken omstreeks 1300 iets meer dan 80 beliep; allemaal huizen overigens die eerst na 1150 tot stand kwamen en dus aansluiting vonden bij de orden die in deze tijd opgang maakten. Bezien we de verhoudingen voor alleen Westerlauwers Friesland, dan springt het premonstratenzer aandeel al evenzeer in het oog. 10 van de 30 kloosters die hier vóór 1300 gesticht werden, werden bevolkt door norbertijnen of norbertinessen.

Dat succes was in het begin zeker niet voorzien. De start was zoals zo vaak aarzelend en moeizaam, maar niet zonder religieus enthousiasme. Sinds het midden van de twaalfde eeuw bleek er in de Friese landen met name onder geestelijken grote belangstelling te bestaan voor het religieuze leven in gemeenschap. Die landen overigens vormden een lange en smalle, door getijdestromen en riviertjes doorsneden kleistrook langs de Noordzeekust, die van het achterland gescheiden werden door grote veengebieden. Zij hadden toen nog geen eigen kloosters, afgezien dan van de mogelijk kanonikale centra in Staveren en Dokkum. Er was zeker wel kloosterinvloed, omdat een groot aantal Frankische rijksabdijen als erfopvolgers van missionarissen als Willibrord, Bonifatius, Liudger en Willehad, er bezittingen had verworven en ook kerken gesticht. Men denke dan aan de abdijen van Echternach, Fulda, Werden, Corvey en Prüm.

In 1132 begint voor de Friese landen in feite de eigen kloostertijd. Dan wordt de bestaande kanunnikengemeenschap in Staveren, het centrum van het oude graafschap Zuidergo en op dat moment de enige stedelijke nederzetting in *Frisia*, hervormd door de benedictijnen van Oostbroek onder Utrecht. Een kwart eeuw later, in 1158, komt de volgende stichting tot stand, namelijk Ludingakerke van de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus, in het centrum van het landschap Westergo. Dit klooster sluit zich aan bij de congregatie van Kloosterrade. De derde stichting, in het centrum van het landschap Oostergo, dateert van enkele jaren later. We hebben het dan over het cisterciënzer moederklooster in *Frisia*, dat de naam *Clarus campus* oftewel Klaarkamp kreeg. Het stichtingsjaar, of liever het jaar van de verheffing tot abdij, staat te boek als 1165, maar uit de *vita Fretherici* weten we dat Klaarkamp al voor 1163 bestond, omdat pastoor Frederik er biechtelingen heen had gestuurd voordat hij de fundamenten voor een eigen klooster legde. Klaarkamp was — dat zal uit het vervolg ook wel blijken — vanaf het begin de grote concurrent van Mariëngaarde.

Dit chronologisch overzichtje maakt duidelijk dat het in 1163 begonnen kloostertje van Hallum slechts de vierde in de rij was. Eerst waren er de hervormingsgezinde benedictijnen, vervolgens de koorheren van Kloosterrade en de cisterciënzers. Pas daarna verschenen de norbertijnen op het toneel. Interessant is dat de beweging in alle vier de gevallen uit het Zuiden kwam. Het zal daarbij ook wel geen toeval zijn dat iedere orde zich steeds midden in het centrum van een gouw of go (ook wel *terra* of

land genoemd) vestigde, of — want het waren steeds *clerici* en leken ter plaatse die het initiatief namen — daartoe uitgenodigd werden. En waar in de ene gouw voor de ene orde werd gekozen, opteerde men in de andere voor een andere. Wat de volgorde van de gouwen dan betreft: daarin is een stichtingsbeweging van west naar oost waar te nemen. Gestart werd in Westerlauwers Friesland, in Zuidergo, daarna volgden Westergo en Oostergo, en werden er successievelijk kloosters gesticht in de Ommelanden, in Hunzingo (premonstratenzers in de Marne nog voor 1175) en Fivelgo (hervormingsgezinde benedictijnen in Feldwerd, ca. 1180).

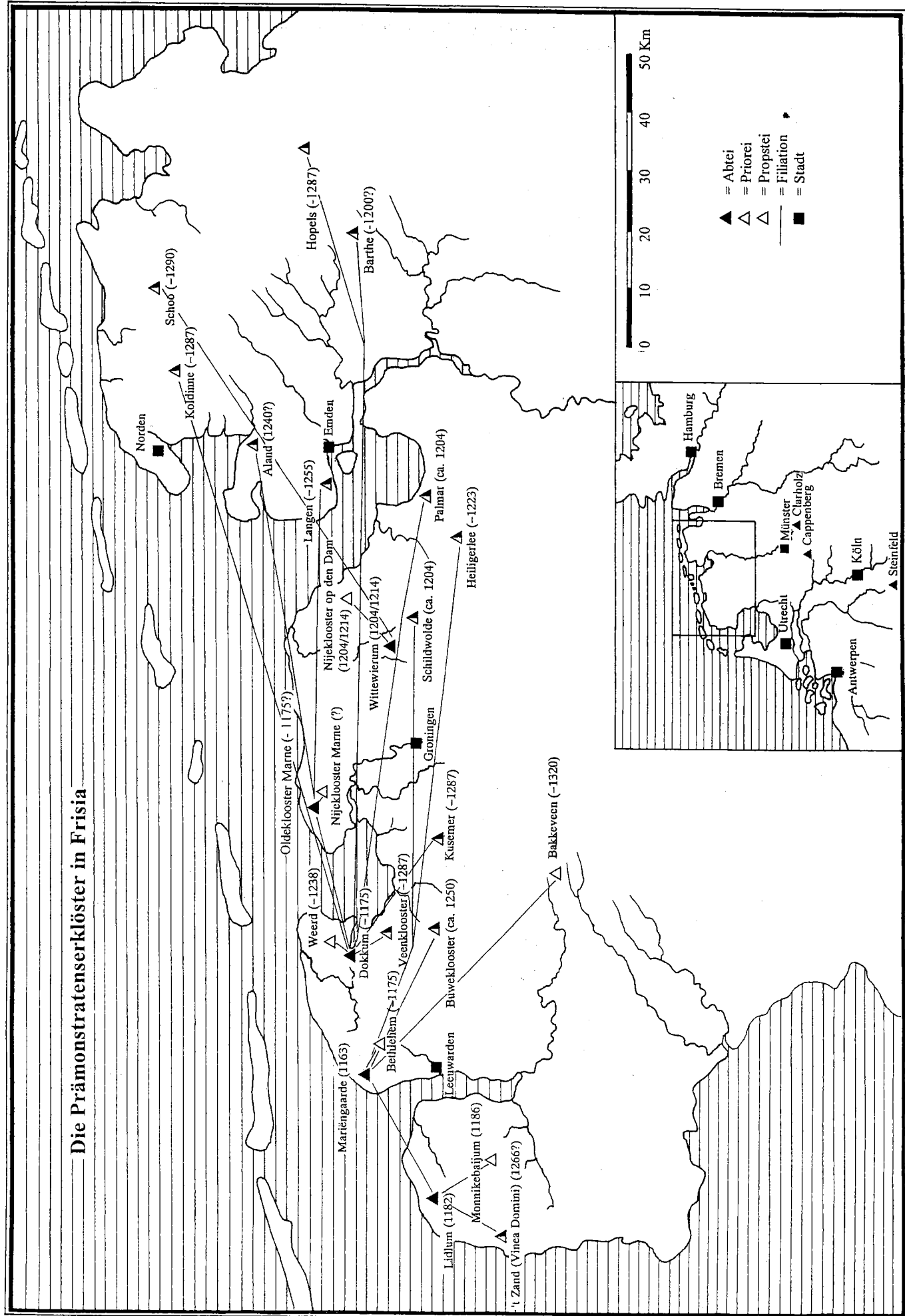
In dit patroon geplaatst is de *casus* van Mariëngaarde interessant, omdat Frederik in zijn directe omgeving, in het centrum van Oostergo, een zeer actieve en enthousiaste jonge gemeenschap van de cisterciënzers actief wist. Zijn biograaf noemt Klaarkamp niet bij naam — hij heeft het over een *novella plantacio monachorum griseorum* — maar tussen de regels door bemerken we dat zijn held zich tegen deze concurrent moest afzetten. Frederiks keus voor de norbertijnen lijkt daarom voor een deel een reactie op de bedreigende expansie der cisterciënzers, en mogelijk ook op die van de benedictijnen en augustijner koorheren. Wilde Frederik niet afhankelijk worden van een reeds bestaande vestiging in Friesland, dan kon hij zich alleen tot de premonstratenzers wenden. Het is bekend dat hij zich daartoe eerst op Mariënweerd oriënteerde, om pas na verloop van jaren — vermoedelijk omstreeks 1170/1171 — institutioneel onderdak bij Steinfeld te vinden, nadat hij eerder nog Cappenberg als moederklooster in gedachten had gehad. De officiële opname in de orde kunnen we dus niet eerder dateren dan 1170/1171.

Mariëngaarde was wel het eerste norbertijner huis in de Friese landen maar werd niet het moederklooster van alle Friese vestigingen van Prémontré. De Bonifatiusabdij van Dokkum en de abdij van Marne werden zelfstandige dochters van Steinfeld naast Mariëngaarde, terwijl Emo's bekende stichting Bloemhof bij Wittewierum rechtstreeks ondergebracht werd bij Prémontré.

2. Succes bij de bezitsverwerving

Ook al hadden de Friese norbertijnen in de beginfase zware concurrentie van de hervormingsgezinde benedictijnen, de kanunniken van Kloosterrade, de cisterciënzers en later ook van johannieters en broeders van de Duitse Orde, ze wisten hun stichtingen tot een indrukwekkende economische en spirituele bloei te brengen. De economische bloei — waartoe ik me in dit opstel wil beperken — valt tot op zekere hoogte af te lezen uit het overzicht van de omvang en waarde van de landerijen per klooster, zoals we die kennen uit het einde van de kloostertijd. Voor alle duidelijkheid: in Westerlauwers Friesland werden de kloosters opgeheven in maart 1580, kort nadat de Staten van Friesland zich bij de opstandige gewesten Holland en Zeeland hadden aangesloten. Bij die gelegenheid namen de Staten alle kloostergoederen in beslag. Van echte confiscatie mag men niet spreken, maar de *facto* kwam het daar wel op neer. Als men bedenkt dat de kloosters op dat moment tezamen zo'n 15 tot 20 % van de beste Friese cultuurgrond in handen hadden, dan kan men zich voorstellen dat de Staten met die inbeslagname een beste greep hebben gedaan. In de Ommelanden zou het veertien jaar later, in 1594 tot een zelfde actie komen, met al even gunstige financiële consequenties voor de Staten van Groningen. In Oostfriesland waren de kloosters al eerder, niet lang na 1528, aan hun einde gekomen.

Die Prämonstratenserklöster in Frisia



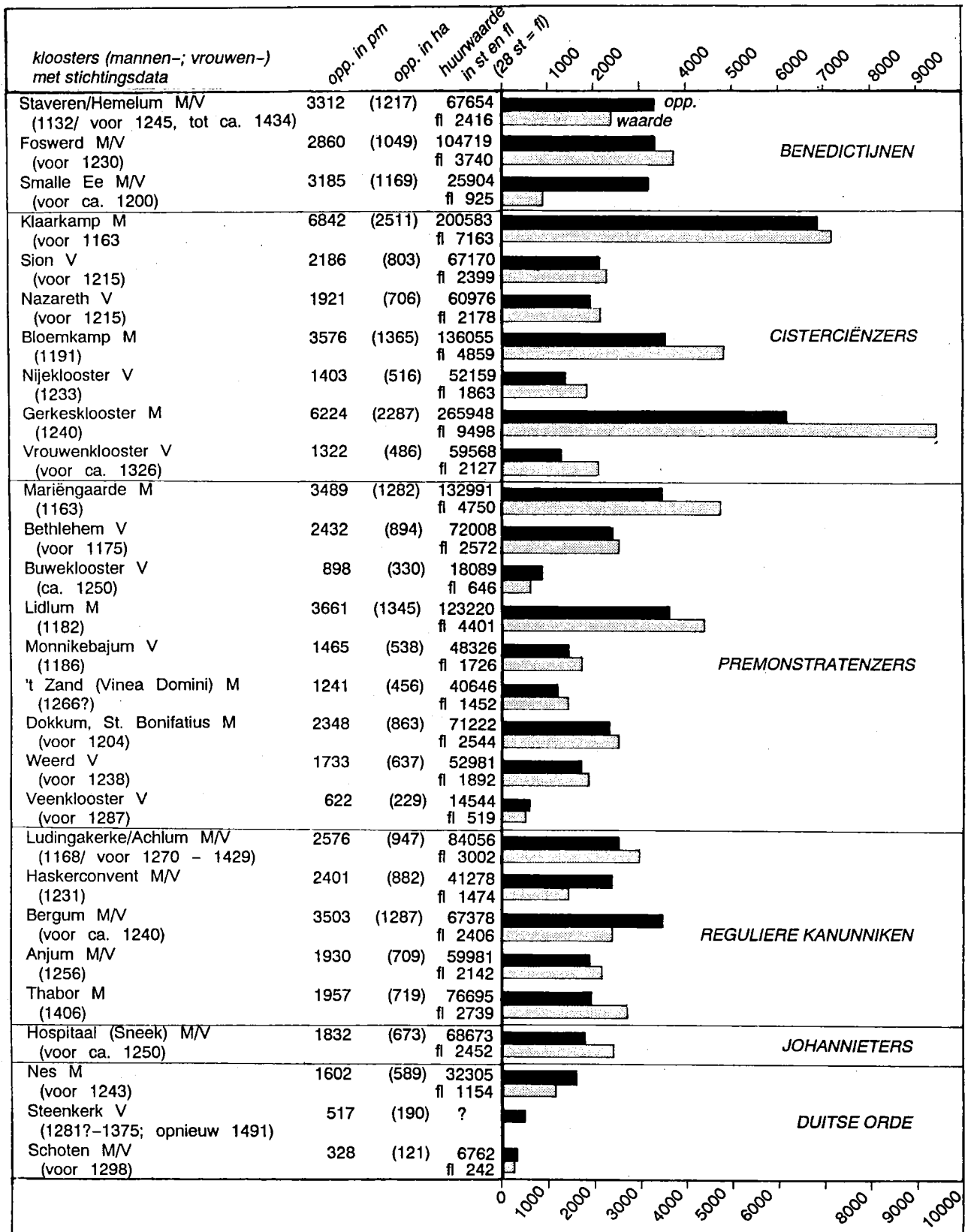
De administratie van de kloostergoederen in Westerlauwers Friesland is grotendeels verloren gegaan, maar uit een familiearchief is gelukkig nog een rekening bewaard gebleven, en wel over het boekjaar 1606/1607. De gegevens daaruit vindt men per klooster en per orde gegroepeerd in de grafische tabel (afb. 2). De oppervlakte, uitgedrukt in de pondemaat (dat is een landmaat vergelijkbaar met het gemet of de acre, van ca. 0,3675 ha), is voor elk klooster grafisch weergegeven in het zwarte staafje; de waarde, uitgedrukt in pachtopbrengst in rijns gulden van 28 stuivers, is uitgedrukt in het grijze staafje. Vergelijkt men dan de verschillende kloosters en orden met elkaar, dan valt allereerst op dat de cisterciënzers over vier eeuwen gezien het succesvolst zijn geweest met de bezitsverwerving. De premonstratenzers scoren — als ik dat zo mag uitdrukken — boven het gemiddelde, met Mariëngaarde en Lidlum als de rijkste kloosters. Daarbij valt op dat de bezittingen die zij hadden een relatief hoge huurwaarde bezaten.

Nu valt er bij elk van die cijfers een heleboel commentaar te leveren. Meer in het algemeen moet benadrukt worden dat het om een eindopname gaat, een balans na vier eeuwen winst en verlies. De regel is dat de oudste kloosters dan nog steeds over het meeste grondbezit beschikken. Daar zijn echter uitzonderingen op, bijvoorbeeld met betrekking tot de laat gestichte cisterciënzer abdij Gerkesklooster, die veel geluk had met haar landaanwinning in de vijftiende en vroege zestiende eeuw. Dat de kloosters van de augustijner koorheren in 1580 nog relatief veel vermogen hadden heeft ook daarmee te maken dat ze alle een heropleving kenden na hun aansluiting bij de congregatie van Windesheim in de vijftiende eeuw. De premonstratenzers hebben evenals de ridderorden in deze tijd veel meer moeite gehad om zichzelf te vernieuwen. Van een observantiebeweging bij de Friese premonstratenzers is eerst sprake op het eind van de vijftiende eeuw, hetgeen ook materiële consequenties had. Daarbij moeten we — als bijzondere omstandigheid — memoreren dat Mariëngaarde relatief veel bezit kwijtgeraakt is 1345, toen het eiland Marken door de graaf van Holland werd verbeurdverklaard, in het kader van diens poging om Westerlauwers Friesland gewapenderhand te veroveren. Twee uithoven en honderden hectaren land gingen toen voor de oudste Friese norbertijnenabdij verloren.

De globale indruk is echter dat in Westerlauwers Friesland de premonstratenzers *na* de cisterciënzers qua bezitsverwerving het meeste succes hebben geboekt. Het gaat voor Mariëngaarde, Lidlum en de Dokkumer Bonifatiusabdij om oppervlakten van respectievelijk 1282, 1345 en 863 ha. Vergeleken met grote cisterciënzer abdijen als Ten Duinen, Ter Doest en Aduard, met meer dan 5.000 ha is dat allemaal nogal bescheiden. Ook Mariëneer met ruim 3.000 ha, en Wittewierum met 2.200 ha waren rijker dan de Westerlauwers Friese abdijen. Maar domeinen van meer dan 1.000 ha waren toch nog wel substantieel van omvang, zeker als men bedenkt dat het in al deze gevallen om vruchtbare kleigrond gaat. Verder dienen we in het oog te houden dat de domeinen van de mannenkloosters en de met hen verbonden nonnenkloosters oorspronkelijk bij elkaar hoorden. Zolang de eigen uitbating voorop stond, en dat was — zoals we nog zullen zien — tot het begin van de vijftiende eeuw in Friesland het geval, vormden de vrouwen- en mannenkloosters in economisch, juridisch en spiritueel opzicht één geheel. De goederen van Mariëngaarde en Bethlehem mogen dus bij elkaar opgeteld worden, evenals die van Lidlum en Monnikesbajum en die van Dokkum en Weerd. Ze werden door lekenbroeders van de mannenabdij uitgebaat. Pas toen de meeste goederen verpacht werden, kwam het tot een boedelscheiding.

Hoe nu wisten de Friese norbertijnen deze domeinen op te bouwen? Zijn er in hun verwervingspolitiek verschillen waar te nemen met de andere orden, meer in het bijzonder met die van de cisterciënzers?

Afb. 2. Tabel met de waarde en oppervlakte van het bezit der twaalfde- en dertiende-
eeuwse kloosters in Westlauwers Friesland in 1606/1607



3. Bronnen en onderzoeksstrategie

Voordat ik aan de beantwoording van deze vragen toekom, waarbij ik me hoofdzakelijk zal concentreren op de abdij van Mariëngaarde met de van haar afhankelijke nonnenpriorij van Bethlehem, eerst nog een paar woorden over het bronnenmateriaal. Wie zich bezighoudt met de Friese middeleeuwse geschiedenis moet rekening houden met een groot gebrek aan bronnen. De verwoesting van de Friese kloosters in de tijd van de Opstand, het ontbreken van een landsheerlijk gezag, althans tot ca. 1500, en het langdurig vasthouden aan een mondelinge cultuur zijn er verantwoordelijk voor dat er in verhouding met zuidelijker streken als Holland en het Sticht zeer weinig archivalia overgeleverd zijn. Voor de 50 Westerlauwerse kloosters rest bijvoorbeeld niet meer dan een paar meter archief. Cartularia en pachtboeken zijn er bijvoorbeeld niet beschikbaar, ook niet voor de norbertijner huizen. Oorkonden van de kloosters zelf zijn er maar een paar in fragmentarische bestanden voorhanden, en die hebben dan meestal betrekking op de vijftiende en zestiende eeuw.

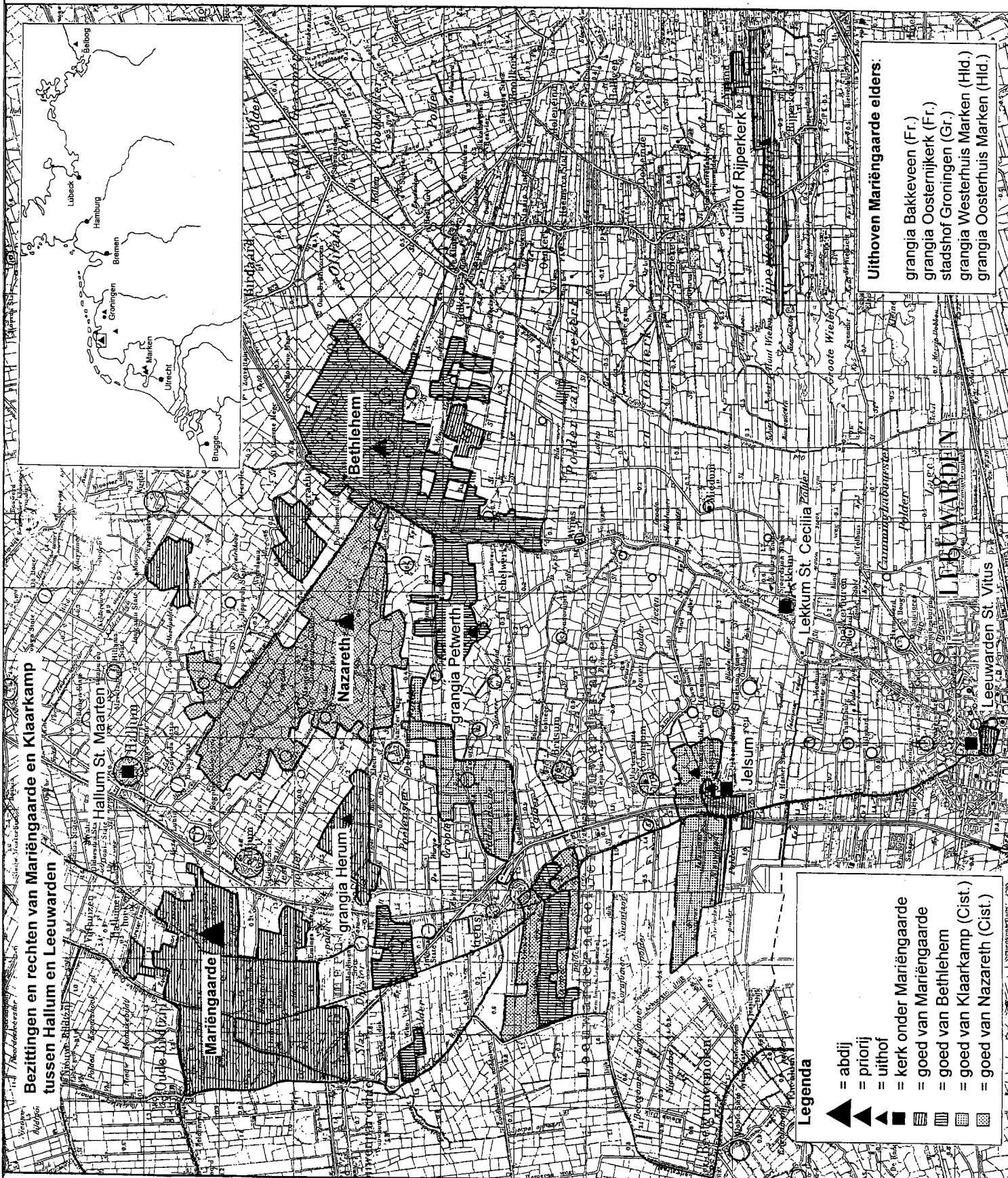
Hoe is het mogelijk dat er dan toch het een en ander over de bezitsverwerving der Friese norbertijnen mee te delen valt? Dat kan allereerst omdat op een nog steeds onopgehelderde wijze in één manuscript uit de late vijftiende eeuw een unieke serie afschriften van de *vitae abbatum* of levensbeschrijvingen van de eerste abten van Mariëngaarde overgeleverd is, die tot stand gekomen zijn in de dertiende eeuw. Van deze *vitae* blijkt bij nauwgezet lezen steeds weer opnieuw hoeveel informatie ze over de kloosters en het maatschappelijk leven in de late twaalfde en vroege dertiende eeuw bevatten. Herman Lambooi heeft er twee jaar geleden op de achtste contactdag van de Studiegroep reeds de aandacht op gevestigd. We hopen binnenkort een nieuwe uitgave met een parallelvertaling in het Nederlands te kunnen presenteren.

In de tweede plaats kunnen we het spoor van de retrospectieve bezitsreconstructie volgen. Met behulp van nieuwtijdse gegevens, vertrekkend vanuit de oudste kadastrale bezitsregistratie uit de tijd van Napoleon, is het namelijk voor heel Friesland mogelijk het bezit van de belangrijkste machthebbers en instellingen op het eind van de Middeleeuwen in kaart te brengen. Daarbij valt te denken aan de adel, de kloosters en de parochiekerken. Het zou te ver voeren deze aanpak hier tot in details te beschrijven en te verantwoorden — de Duitsers spreken in dit verband van *Besitzrückschreibung*. Wat de kloosters betreft: ongeveer 80 % van alle kloosterbezit, zoals dat in 1580 in handen van de Staten van Friesland viel, is op het perceel nauwkeurig te karteren. Dat is een tijdrovende affaire, maar voor de voor ons van belang zijnde gebieden noordelijk van Leeuwarden is de klus inmiddels geklaard, zoals te zien valt op bijgaande kaart. De goederen van de parochiekerken zijn betrekkelijk makkelijk in beeld te brengen omdat de Reformatie nauwelijks tot veranderingen in hun omvang, ligging en beheer heeft geleid. De machtsposities van de adel — waarover de hiernavolgende bijdrage handelt —, zijn iets moeilijker in de tijd terug te volgen, door het nalopen van de genealogische verervingslijnen. Maar ook dat speurwerk blijkt interessante resultaten op te leveren.

De reconstructie in de tijd terug wordt vergemakkelijkt doordat we voor de zestiende eeuw nog voor een groot deel van Westerlauwers Friesland de beschikking hebben over grondbezitsregisters met opgave van eigenaars, gebruikers, oppervlakte en huurwaarde die door de Saksische hertogen aangelegd werden met het oog op een evenredige omslag van de door hen te heffen grondbelasting. Het bezit van de parochiekerken, kloosters en de adel is daarin prima terug te vinden.

Die bezitsreconstructies vormen nu als het ware een historisch-geografische infrastructuur, waarop de betrekkelijk schaarse bronnengegevens uit verspreide oorkonden, uit de kronieken, uit administratieve registers en dergelijke vastgezet kunnen worden. Belangen en conflicten waarop bijvoorbeeld verhalende bronnen als de abtenlevens van Mariëngaarde ingaan, worden opeens duidelijk als men het

Afb. 3. Kaart met de bezittingen en rechten van Mariëngaarde en Klaarkamp tussen Hallum en Leeuwarden



grondbezit — waarop tenslotte in de Middeleeuwen het overgrote deel van de machtsposities gebouwd was — geografisch kan plaatsen. Kaartjes en historisch-geografische beschouwingen spelen daarom een belangrijke rol in ons betoog.

4. De begindotatie van Mariëngaarde: familiegoed, eigen kerk en intredegaven

Terug nu naar Friesland anno 1163. De moeizame start van de charismatische pastoor Frederik van Hallum werd al gememoreerd. Frederik kon zijn stichtingsplan pas werkelijk tot uitvoer brengen toen zijn moeder overleden was en hij dus vrijelijk over zijn erfgoed kon beschikken. Hij wordt geen *nobilis* genoemd maar was toch zeker van goede eigenerfde komaf. De kapel met bijbehorende gebouwen waarin hij in 1163 het gemeenschapsleven liet aanvangen, werd immers op zijn eigen grond gebouwd. Toch was dit vermogensbestanddeel niet genoeg als basiskapitaal, althans niet om daarmee aan de vestigingseisen van een orde te voldoen.

In de *vita Fretherici* wordt op subtiële wijze uitgelegd dat Frederik de grijze monniken aanvankelijk een goed hart toedroeg maar later in hen teleurgesteld raakte omdat ze zijn hulp versmaadden (helaas wordt niet gezegd op welke wijze) én omdat ze intredebetalen van aspirant-kloosterlingen eisten; dus zocht hij een orde waarin *pauperes* wel welkom waren. Het is de vraag of dit sterk benadrukte ideële motief in werkelijkheid zo'n grote rol speelde. Bij de Friese norbertijnen is later immers ook sprake van intredebetalen. De anti-Cîteaux gezindheid zal zwaarder gewogen hebben. Men bedenke dat als Frederik werkelijk zijn eigen klooster bij de cisterciënzers had willen onderbrengen, hij zijn pastoraat had moeten opgeven. De norbertijnen waren oorspronkelijk evenmin als de cisterciënzers geporteerd voor het bezit van parochiekerken. Ze hebben echter hun bezwaren ertegen sinds het midden van de twaalfde eeuw laten varen met het oog op het uitoefenen van zielzorgtaken door hun leden. Een keuze voor Norbertus betekende daarom voor Frederik dat hij het belangrijke pastoraat van Hallum als tweede inkomstenbron kon blijven aanwenden. *De jure* had hij weliswaar niet het volledige beschikkingsrecht over dat pastoraat — hij had rekening te houden met andere grotendeels adellijke patronaatsgerechtigden —, maar op hen leek hij voldoende greep te hebben; al moest hij hen op zijn sterfbed wel bezweren de kerk van Hallum niet aan het klooster te onttrekken.

Naast zijn patrimoniaal erfgoed en het pastoraat van Hallum was er nog een derde pijler waarop de nieuwe stichting materieel kon rusten. En dan doel ik op de inbreng van de vooraanstaande edelman Goslik van Hallum, wiens spectaculaire bekering meteen na het verhaal over de stichting in de *vita Fretherici* wordt beschreven. Zijn toetrede zou velen ertoe hebben geïnspireerd zichzelf met het hunne aan het klooster te schenken. Met dat 'hunne' komen we terecht bij de al dan niet vrijwillige intredegaven. In de oude benedictijnse abdijen was het stellen van materiële eisen aan intrede normaal en geaccepteerd. Maar in de twaalfde eeuw kwam deze praktijk onder het vuur van canonieke rechtsgeleerden te liggen die haar als een vorm van simonie veroordeelden. Om die reden keerden de nieuwe orden zich althans in theorie tegen de verplichte medegave. De meeste kloosters echter, en zeker die instellingen die nog maar net gesticht waren, konden intredegaven goed gebruiken en bleven grote aandrang op postulanten uitoefenen om met dotaties het vermogen van de gemeenschap te vergroten. Het voorbeeld van Klaarkamp is al genoemd. Bekend is ook het geval van Emo van Wittewierum, die uit economische noodzaak geestelijken met beneficies opnam en zich vervolgens zorgen maakte over de hemelse schade die zijn nieuwe convent door deze handelwijze kon oplopen. De cisterciënzer abten van *Frisia* waren minder scrupuleus. In 1222 bleken zij het eisen van intredegelden een acceptabele wijze van handelen te vinden, toen ze hun collega van Bloemkamp — die vanwege simonistische praktijken door het generaal kapittel was afgezet — rustig weer in zijn ambt herstelden. We mogen derhalve aannemen dat ook Frederik en zijn opvolgers getracht hebben het kloostervermogen te vergroten met conditionele medegaven.

De lange aanloop van Mariëngaarde lijkt typerend voor de Friese kloosterstichtingen in het algemeen. Waar we meer weten over de aanvangsfase van kloosters, zoals bij Lidlum, Wittewierum, Schildwolde en Gerkesklooster: steeds lijkt hij zeer veel tijd in beslag te hebben genomen, mede doordat de begindotaties klein waren. Ongetwijfeld speelde daarbij een rol dat er in de Friese landen geen sprake was van landsheerlijke of hoog-adellijke, boven-regionale begunstiging. Het was de lokale en regionale adel die zich achter de stichtingen stelde, hetzij door zelf het initiatief te nemen, hetzij door een geestelijke uit zijn midden te steunen. Het is dan ook opvallend hoe weinig de orden zelf in de Friese landen de voortgang van de stichtingsgolf en de uitbreiding van hun huizen beïnvloedden. In het geval van Mariëngaarde lijkt het er ook niet op dat de orde van Prémontré Frederiks stichting al snel als haar eerste Friese huis heeft willen opnemen. Frederik had een leerjaar doorgebracht in Mariënweerd en daar een *ordinarius* en andere boeken voor de eredienst laten afschrijven. En toch kwam hij na een omweg pas na verloop van tijd bij Steinfeld in de Eifel terecht. Politieke redenen waarom de norbertijnen van Mariënweerd de stichting van Frederik niet onder hun hoede wilden nemen, zijn niet te bedenken. Hun aarzeling moet daarom wel van economische aard zijn geweest. In hun ogen was Mariëngaarde materieel gesproken vermoedelijk lange tijd niet levensvatbaar.

5. Het belang van de parochiekerken

Cisterciënzers stelden hoge eisen aan het economisch fundament van nieuwe stichtingen. Dat is misschien de reden dat ze uiteindelijk minder huizen in de Friese landen kregen dan de andere orden. Telt men het totaal, dan moet men immers vaststellen dat de benedictijnen, de premonstratenzers en de johannieters er veel meer conventen wisten te stichten. Die orden hadden het voordeel dat ze inderdaad inkomsten uit kerken accepteerden. Het gaat te ver om in dit verband van een *low budget-formule* te spreken, maar feit is wel dat veel van hun stichtingen in Friesland zich formeerden rond een al dan niet geïncorporeerde parochiekerk.

Daarbij blijkt de politiek van de bisschop van Utrecht hun terwille te zijn geweest. Anders dan zijn collega van Munster bleek hij bereid de nieuwe orden te ondersteunen door aan hen een deel van zijn oude eigenkerken over te dragen, of de overdracht van nieuwe adellijke eigenkerken te vergemakkelijken, op voorwaarde dat deze orden er de zielzorg voor hun rekening namen. Voor Mariëngaarde kunnen we die politiek niet direct bewijzen — al moeten we er rekening mee houden dat de bisschop van oorsprong rechten op de Sint-Maartenskerk van Hallum heeft bezeten en medewerking heeft verleend aan de overdracht van de patronaatsrechten. Mariëngaarde wist naast Hallum na verloop van tijd ook het patronaatsrecht op de oude, aan Corvey behorende Sint-Vituskerk van Leeuwarden te verwerven. Van de jongere, secundaire kerken, zijn in ieder geval die van Jelsum, Lekkum en Oosternijkerk te noemen. Het is niet uitgesloten dat Mariëngaarde er nog meer door haar kanunniken heeft laten bedienen, maar het ontbreekt ons aan gegevens. Voor Mariëngaardes dochterabdij Lidlum kan uit de zestiende-eeuwse kroniek van Sibrandus Leo achterhaald worden dat zij rechten op niet minder dan zestien parochiekerken heeft uitgeoefend. Dergelijke gegevens ontbreken voor Mariëngaarde. Van Jelsum hebben we de relatie met Mariëngaarde alleen kunnen achterhalen door de toevoeging *canonicus* achter de toevallig overgeleverde naam van de pastoor in de vijftiende eeuw.

Een nadere analyse van het grondbezit van kloosters in de parochies waar ze ook zielzorg uitoefenden of het patronaat in handen hadden, leert dat ze daar — als het tot een complete incorporatie kon komen — een deel van de pastorie- of kerkegoederen van het geheel afsplitsten om het als eigen goed, al dan niet in een uithof zelf uit te baten, terwijl ze het overgebleven deel als apart pastoriefonds lieten voortbestaan. Iets dergelijks moet gebeurd zijn in Jelsum, waar het Mariëngaarder goed in feite op de plaats ligt — pal naast en in de opstrek van de kerk — waar men het pastoriegoed zou

verwachten. Het nieuwe pastoriegoed grenst aan dit complex, maar is kleiner en lijkt afgescheiden. Dergelijke constructies worden veel bij de Westerlauwers Friese kloosters gevonden, niet in de laatste plaats bij de premonstratenzers. Zelfs in Leeuwarden kunnen we een complex van Mariëngaarde aanwijzen dat oorspronkelijk tot het pastoriegoed van de Sint-Vituskerk moet hebben behoord. Anders dan bij de cisterciënzers treffen we daarom ook regelmatig uithoven van premonstratenzers bij of naast parochiekerken.

6. De uithofeconomie in het algemeen

Dat brengt me op het belang van de uithofeconomie voor de Friese norbertijnen. Vroeger werd de sterke expansie van de hervormingsgezinde orden van de elfde en twaalfde eeuw vooral gekoppeld aan hun ontginningsprestaties, die hoog werden ingeschat. Uitgaande van het ideaalbeeld van de orderegels waarin vestiging van de kloostergemeenschap in de eenzaamheid, ver van de bewoonde wereld, is voorgeschreven en het materieel bestaan van de kloosterlingen afhankelijk wordt gesteld van wat hun handenarbeid in 'Eigenwirtschaft' oplevert, heeft men het beeld geschetst van de cisterciënzers en premonstratenzers als ontginners en pioniers. Ook voor Friesland is het beeld van de monnik met zijn schep en berrie een alleszins vertrouwd begrip. Hier waren geen bossen en heidevelden te ontginnen maar konden net als in Zeeland en Kustvlaanderen kwelders worden ingepolderd, dijken aangelegd en ontwateringsstelsels gecreëerd en verbeterd. Dat de kloosters bij al deze activiteiten een leidende rol gespeeld zouden hebben, kan betwijfeld worden. Het beeld van de Friese monniken als pioniers-ontginners is inmiddels op tal van punten gecorrigeerd, maar ik wil wel meteen benadrukken dat we hun niet meteen alle ontginningsverdiensten kunnen ontfangen.

Meer dan in de ontginning wordt tegenwoordig echter de verklaring voor de snelle groei van de nieuwe orden gezocht in de bijzondere organisatievormen die zij toepasten. Daarbij kan gedacht worden aan de inrichting van grote agrarische bedrijven die met behulp van — onder de kloosterdiscipline staande — lekenbroeders werden geëxploiteerd: de *grangiae*, bij de premonstratenzers ook wel *curiae* of *curtes* genoemd. In beginsel waren deze opgezet als eenheden binnen een gesloten systeem van zelfvoorziening. De opbrengsten moesten direct naar de abdij gevoerd worden en waren bestemd voor consumptie ter plaatse. Voor de premonstratenzers vinden we dit systeem theoretisch uitgewerkt in de statuten uit de jaren dertig van de twaalfde eeuw, en wel in het hoofdstuk over de *provisor exteriorum*, de manager en supervisor over het totaal van alle *curiae* of uithoven. Van hem wordt gezegd dat hij regelmatig de uithoven langs moet gaan en de broeders, het personeel, de werktuigen, het vee etc. inspecteren, de opbrengsten tellen, daarvan regelmatig rekening en verantwoording doen, en ten aanzien van de bestemming der overschotten overleg plegen met de uithofmeesters enerzijds en de abt en de kellenaar anderzijds. Dietrich Lohrmann heeft ons er attent op gemaakt dat de opzet wel sterk op die van Cîteaux lijkt maar daar toch niet in zijn geheel aan ontleend kan zijn. Alleen al de titel en functie van *provisor exteriorum* was bij de cisterciënzers onbekend. Bij hen was de kellenaar de centrale managersfiguur. Ook de opname van conversen als werkmunniken was geen cisterciënzer noviteit.

In principe was het uithofstelsel als een autarkisch systeem ontworpen. Het moest de kloosterlingen alle levensbehoeften bieden en tegelijkertijd hun afgeslotenheid van de wereld bevorderen. Het werd een economisch succes omdat het tot op zekere hoogte tot specialisatie en overschotproductie leidde. Werde aanvankelijk alleen datgene wat in de abdij niet verteerd kon worden op de stedelijke markt afgezet, gaandeweg zou men een belangrijk deel van de uithofprodukten daarheen gevoerd hebben en werd de productie zelfs geheel op de markt afgestemd. Vandaar ook de inrichting van stadshoven als stapelplaatsen. De inkomsten die naar de abdij terugvloeden waren

meer dan voldoende om de behoeften van de sober en ascetisch levende gemeenschap te dekken en konden deels worden aangewend voor de uitbreiding van het kloostercomplex, en het aankopen van nieuwe landerijen. Schaalvergroting bleek mogelijk door de opname van *familiares* en het in dienst nemen van loonarbeiders die onder leiding van de conversen opereerden. Kortom, juist de inpassing van het agrarisch kloosterbedrijf in de zich snel ontwikkelende markt- en verkeerseconomie wordt tegenwoordig als de belangrijkste oorzaak voor het materiële succes van de cisterciënzers en premonstratenzers aangemerkt.

Is dit systeem nu ook bij de Friese premonstrenzer kloosters aan te wijzen? Zo ja, hoe vlakdekkend was het; en zijn er ook verschillen met dat der cisterciënzers te constateren? Wat dat laatste betreft: bij zijn onderzoekingen naar de Noord-Franse norbertijner abdijen kwam de reeds genoemde Dietrich Lohrmann tot de conclusie dat Prémontré in de eerste decennia van zijn bestaan zeer veel uithoven wist te stichten, die echter wel klein van opzet waren. De moederabdij in Laon liet in de jaren vijftig van de twaalfde eeuw zelfs meer dan 30 *curiae* uitbaten. Van de grote oude abdijen van de orde van Cîteaux kennen we er toch weinig met meer dan 20 *grangiae*. Waren de uithoven bij de premonstratenzers en mogelijk ook bij de andere kanonikale orden gemiddeld kleiner dan bij de cisterciënzers?

7. De uithofeconomie bij de Friese premonstratenzers

Een nadere inventarisatie van alle gegevens over uithoven en conversen voor Mariëngaarde, Lidlum en de andere Westerlauwers Friese norbertijner huizen, brengt aan het licht dat het systeem van eigen exploitatie door hen op grote schaal werd toegepast. Ik moet erbij opmerken dat een deel van de gegevens over het bestaan van uithoven afkomstig is uit de tijd dat ze niet meer functioneel waren en aan pachters — meestal aan twee of meer tegelijk — waren verhuurd. We herkennen de uithoven dan aan de naam van *monnikhuis* of *voorwerk*, waarmee ze hier in het noorden doorgaans in de volkstaal werden aangeduid. Het begrip monnikhuis is doorzichtig genoeg. Omdat microtoponiemen doorgaans verwijzen naar de gebruiker, in plaats van naar de eigenaar, danken de monnikhuizen hun naam aan de *monachi conversi* die erop leefden, werkten en ze ter plaatse beheerden. Voor de premonstratenzers in Friesland geldt overigens dat met monniken steeds conversen werden bedoeld.

Voor Mariëngaarde beschikken we natuurlijk ook over gegevens uit de abtenlevens. Hoewel daarin — net zoals in de kronieken van Wittewierum — weinig aandacht aan het economisch leven wordt besteed, komen er een paar aardige passages in voor waaruit het belang van de uithoven gedestilleerd kan worden. Buitengewoon boeiend is een uitvoerig relaas over een conflict tussen Mariëngaarde en Klaarkamp over de ontginningsrechten op een binnenmeertje in het noordoosten van het dorpsgebied van Stiens, de Wijdemeer genoemd. Mariëngaarde met haar dochterpriorij Bethlehem meende dat dit meertje — dat aan het verlanden was en daarom in vruchtbare weiden veranderd kon worden — aan haar toebehoorde omdat zij twee *grangiae* had die er aan grensden: een aan de zuidoostzijde, Petwert geheten, en de ander meer naar het noordwesten, de *grangia* Herum. De conversen van deze uithoven kregen het echter aan de stok met hun collega's van Klaarkamp die zo brutaal waren al het riet en de andere opbrengsten naar de vrouwenpriorij Nazareth te voeren. Zij hadden naar eigen zeggen alle bezitsrechten geschonken gekregen van een grondeigenaar ter plaatse. Het conflict liep hoog op en leidde na een uitvoerig overleg tussen de abten van beide kloosters en na zoenprocedures waarbij de belangrijkste edelen van Oostergo, van wie sommigen als voogd, betrokken waren, tot een compromis, waarbij de onscrupuleuze abt Sidachus van Klaarkamp aan het langste eind trok en abt Ethelger van Mariëngaarde het nakijken had omdat hij geen eed durfde zweren. Dit althans volgens de vooringenomen auteur van de *vita Ethelgeri*. Interessant is dat de bezitsreconstructie de ligging en grootte van beide genoemde uithoven aan het licht

Afb. 4. Mariëngaarde op de kaart van de Bildtlanden, ca. 1550. Uit: Wumkes, *Sibrandus Leo*, p. IV



brengt — ook ten opzichte van het cisterciënzer goed. Waar we tot voor kort alleen nog maar de namen kenden, hebben we nu de situatie in kaart, waardoor we ieders aanspraken beter kunnen begrijpen. Opnieuw blijkt hoe exact de informatie uit de abtenlevens is. De reconstructie bevestigt daarbij de veronderstelling dat de eigen exploitatie van aparte bezitscomplexen in *grangiae* voor Mariëngaarde, zelfs in de directe nabijheid van de abdij, in de eerste helft van de dertiende eeuw regel was.

Een goed beeld van de inrichting en de grootte van deze *grangiae* krijgen we uit het confiscatie-overzicht met betrekking tot de Mariëngaarder goederen op het eiland Marken. Dit eiland, dat toen anderhalf keer zo groot was dan tegenwoordig, was deels door schenking, maar vermoedelijk grotendeels door aankoop omstreeks 1235, onder abt Siard, in handen van Mariëngaarde gekomen. Graaf Willem IV van Holland-Henegouwen liet het eind 1344 tezamen met andere goederen van Friese kloosters in Holland in beslag nemen om de Friese prelaten onder pressie te zetten teneinde hun landsbesturen te overreden zijn heerschappij te accepteren. Zoals bekend bogen de Friezen niet voor die druk. Graaf Willem sneuvelde op 26 september 1345 in de slag bij Staveren, met als gevolg dat Marken definitief werd geconfisqueerd. Uit de inventaris die na de inbeslagname werd opgemaakt, blijkt dat de helft van het eiland door de broeders zelf werd geëxploiteerd in twee uithoven: het Westerhuis en het Oosterhuis. De oppervlakte van deze uithoven tezamen besloeg 346 deimten of dagmaden, dat is ca. 200 ha, hetgeen uitkomt op zo'n 100 ha per uithof. De overige landerijen werden aan eilandbewoners verpacht. De veestapel van het Westerhuis telde 20 paarden, 55 koeien, 4 vaarzen, 1 stier, 2 ossen, 6 kalveren en 5 varkens. Die van het Oosterhuis omvatte 8 paarden, 33 koeien, 4 vaarzen, 2 stieren, 10 kalveren en 13 varkens. Uit die cijfers mag opgemaakt worden dat het bedrijven betrof van meer dan normale grootte, die duidelijk in veeteelt en zuivelproductie gespecialiseerd waren, gegeven ook de omstandigheid dat de rest van de inboedel een groot aantal emmers, tinnen, melkvaten, troggen, zeven, een karn en kaasstenen bevatte.

Of de produktie van Marken steeds voor de abdij bestemd is geweest of naar de markten in Amsterdam en Naarden werd gevoerd, is niet duidelijk. Het laatste ligt wel het meest voor de hand, omdat men aan zuivel in Friesland geen gebrek had. Toch is er voor de spreiding van de uithoven door Mariëngaarde wel sprake van een zeker autarkiestreven. Dezelfde abt Siard verwierf in Bakkeveen, in het zuidoostelijk heidegebied tussen Friesland en Drenthe, een enorme oppervlakte aan landerijen — vermoedelijk van een soort Wüstung — waar hij een uithof liet inrichten. Aan die uithof was tevens een parochiekerk verbonden. Ook hier gingen dus zielzorg en uithofexploitatie hand in hand. De zestiende-eeuwse kroniekschrijver Sibrandus Leo stelt dat de uithof Bakkeveen gesticht werd met het oog op de turfgraverij, maar van een systematische turfexploitatie was hier pas in Sibrandus' eigen tijd sprake. Het enige economische motief dat Mariëngaarde met de uitbating van Bakkeveen — dat de naam Mariënhof droeg en nog een tijdje de status van priorij heeft bezeten — kan hebben gehad, is dat van de roggevoorziening. Broodgraan werd in het kleigebied niet geteeld; alleen gerst voor de brouwerij werd wel op de flanken van de terpen verbouwd. Dat moest, in de vorm van rogge, steeds uit de 'woudgebieden' in het zuiden aangevoerd worden, of eventueel in verre havensteden aangekocht. In Bakkeveen kon nu mooi rogge voor de kloosterlingen geproduceerd worden. Er waren wel meer Friese abdijen, ook van andere orden, die met opzet uithoven in roggeproducerende gebieden ver weg verwierven. De cisterciënzer abdij Bloemkamp onder Bolsward bijvoorbeeld kocht in het midden van de dertiende eeuw daartoe zelfs een *curtis* op de Veluwe. De Mariëngaarder broeders verkregen verder uit Bakkeveen ook nog wol van de schapen die op de uitgestrekte heidevelden graasden. Turf daarentegen haalden ze dichterbij huis, namelijk in de uithof te Rijperkerk, waar aan droge vervening werd gedaan.

Op een eerdere studiedag van de werkgroep, met het thema stadshoven, verwonderde Bas van Bavel zich over het geringe aantal stadshoven dat we van de Friese kloosters

kennen. Inderdaad, veel stadshoven bezaten de norbertijner abdijen van Friesland niet. Lidlum had in de vijftiende eeuw een refugium in het nog amper tot stad uitgegroeide Franeker. En de Ommelandse kloosters hadden allemaal een vestiging in Groningen, waar trouwens ook Mariëngaarde een bescheiden *monnikhuis* exploiteerde. Er moet meteen bij gemeld worden dat we weinig weten over de stapelfunctie van deze stadshoven in Groningen, omdat de informatie dateert uit een tijd waarin de eigen uitbating van de landerijen al voor het grootste deel was opgegeven ten gunste van de verpachting.

Dat betekent echter niet dat er geen sprake was van handel in overschotten door de kloosters. Groningen was één van de weinige echte steden in de Friese landen waar kloosters daarvoor terecht konden. Leeuwarden bleef in de dertiende eeuw steken in het stadium van regionaal pre-stedelijk marktcentrum. De oriëntatie van de meeste kloosters was althans in de tijd tot ca. 1350 echter veel breder. Men bedenke dat zij toen in Friesland heel makkelijk toegang hadden tot de grote handelsweg die gevormd werd door de Noorzee met haar aanvoerroutes langs de Zuiderzee en de Waddenzee. De grote abdijen hadden vrijwel allemaal één of meer door conversen bemande schepen in de vaart, die heen en weer voeren tussen hun klooster, uithofbezittingen, en de grote havensteden in Noord-Duitsland en Vlaanderen. Dat kan mooi gedemonstreerd worden aan de hand van de toevallig overgeleverde berichten over handelsvaart door de broeders van Mariëngaarde.

In 1247 staat de Engelse koning Hendrik III aan de monniken van Mariëngaarde toe om ten behoeve van hun klooster 300 kwarters tarwe en gerst in zijn land aan te kopen en deze via Kings Lynn aan de Engelse oostkust over zee uit te voeren. In november 1289, zo lezen we in het schuldboek van de stad Hamburg, verklaren de met name genoemde abt van Mariëngaarde, Waltetus, een priesterbroeder, een subdiaken en vijf ook al met name genoemde conversen aan een crediteur uit de Elbestad een bedrag schuldig te zijn van 40 pond sterling. Er staat niet bij voor welke waren, maar vermoedelijk gaat het om graan, aangezien de schuldeiser in kwestie zelf in graan en textiel handelde. Belangwekkend daarbij is de belofte dat de broeders het verschuldigde bedrag toezeggen te betalen bij hun eerste reis naar Vlaanderen. November was het einde van het vaarseizoen. De eerstvolgende gelegenheid tot betalen deed zich dus kennelijk pas voor bij de voorjaarsreis naar het zuiden. Dat de broeders van Mariëngaarde ook daar zeer geregeld kwamen, blijkt wel uit het gegeven uit 1294 dat er een schip van het klooster gesignaleerd was te midden van een hele vloot van 32 Friese schepen die door een storm naar de Engelse oostkust gedreven waren; deze vloot was op weg naar Vlaanderen. Het schip van Mariëngaarde stond onder leiding van frater Boydinus en was geladen met houtskool. Dezelfde frater — ik neem tenminste aan dat hij dezelfde was — is als *Boydinus monachus conversus* in 1300 geattesteerd in Hamburg, alwaar hij in april een schuld aanging van 36 pond, te betalen op de eerste zomerreis, voor het feest van Sint-Jan.

De conclusie uit deze verspreide berichten moet zijn dat de broeders van Mariëngaarde minstens zeer geregeld heen en weer voeren tussen Hamburg, Bremen — voor verschillende andere kloosters is de aanwezigheid van conversen geattesteerd in Lübeck en Stralsund — enerzijds en de Vlaamse havensteden anderzijds. Een eigen stadshof of kantoor bezaten ze daar niet maar wel deden ze er steeds zaken met dezelfde handelaars. Wat er verkocht werd, wordt zelden gespecificeerd, maar het zal hoofdzakelijk om zuivelprodukten en huiden zijn gegaan. En men kocht er broodgraan, gerst en bouwmaterialen in. Voor de bouw van Buweklooster, zo weten we uit de *vita Ethelgeri*, werd omstreeks 1250 hout uit Hamburg betrokken. Hamburg was ook de overstapplaats voor de broeders en zusters uit Mariëngaarde die een bezoek wilden brengen aan hun dochterkloosters Belbuck en Treptow in Pommeren, dichtbij de monding van de Oder.

8. Bezitsverwerving; expansie tot ca. 1350

Uithofexploitatie, eigen beheer, handenarbeid door conversen en overzeese handel omwille van het dekken van de eigen behoeften grepen in elkaar. We hebben niet de beschikking over rekeningen waaruit de overschotproductie met cijfers kan worden aangetoond. Op indirecte wijze valt evenmin te bewijzen dat Mariëngaarde en andere kloosters door dit systeem gaandeweg van tijd kapitaalkrachtig zijn geworden. De aankoop van landerijen bij Marken en de verwerving van grondbezit bij Bakkeveen in het midden van de dertiende eeuw doen evenwel een flinke toename van het kloostervermogen vermoeden. Dit patroon is bij de meeste Friese kloosters waar te nemen. Hoewel er nauwelijks transport-oorkonden uit de vroege tijd overgeleverd zijn, lijkt alles erop te wijzen dat het in de tweede helft van de dertiende eeuw nog steeds bergop ging. Juist uit die tijd zijn ook van andere grote kloosters als de Sint-Odulfusabdij van Staveren, de augustijner koorherenabdij Ludingakerke en de cisterciënzer abdij Bloemkamp aankopen van bezitscomplexen buiten Friesland bekend.

De vraag naar het verschil tussen het premonstratenzer en het cisterciënzer uithofsysteem is moeilijk te beantwoorden. De cisterciënzers lijken grotere *grangiae* geëxploiteerd te hebben dan de premonstratenzers — maar dan gaat het om conclusies op basis van de omvang der uithoven in 1511, dat wil zeggen in een tijd dat ze al lang verpacht waren. Met de interpretatie van de groottecijfers uit het begin van de zestiende eeuw moeten we voorzichtig zijn omdat er toen al veel bezit van de voormalige uithofcomplexen afgesplitst kan zijn geweest. De gegevens over Marken wijzen anderzijds voor Mariëngaard toch ook wel op een grootschalige aanpak. Wel durf ik te beweren dat de uithoven van de overige orden — die vrijwel allemaal een groot deel van hun land met behulp van conversen uitbaatten —, in het algemeen kleiner waren dan die van de cisterciënzers en premonstratenzers.

9. Einde van het uithofsysteem; verpachting

Bij gebrek aan rekeningmateriaal is de crisis in het uithofsysteem niet exact te dateren. Zeker is echter wel dat de jaren 1345-1350 een keerpunt moeten hebben gevormd. De oorlog met Holland, die niet alleen het einde bracht voor de Hollandse bezittingen der Friese abdijen, maar bovendien het scheepvaartverkeer belemmerde vanwege de kaapvaart, speelde daarin een belangrijke rol. Hamburg beklagt zich in deze tijd bij diverse orden in Friesland over berovingen van hun kooplieden op zee door conversen. Het is ook de tijd dat tal van vetes en partijschappen het land in hun greep hielden; vetes waarin de kloosters zelf als partij optraden omwille van de bescherming van hun nu vrij omvangrijke grondbezit. De kloosterreinen werden in deze tijd met grachten en muren beveiligd; hier en daar verrezen ook stinzen (stenen mottekasteeltjes) bij de exploitatiecentra. Behalve oorlogsomstandigheden en vetegeweld moeten ook de pestepidemiën negatieve gevolgen hebben gehad voor het functioneren van het uithofsysteem, doordat ze het dienstpersoneel decimeerden en het lekenbroederbestand uitdunden, voorzover dat al niet klein geworden was door de concurrentie van de bedelorden. Grote cisterciënzer abdijen als die van Aduard bij Groningen blijken bij gebrek aan conversen en arbeidskrachten in de jaren tachtig van de veertiende eeuw een groot deel van hun land en uithoven in huur aan pachters uitgegeven te hebben; pachters overigens die men op dat moment vergeefs aan de grond probeerde te binden omdat ze zo moeilijk te krijgen waren.

Berichten over handel door Friese kloosters van na 1350 zijn er nauwelijks meer overgeleverd. Als we al eens een schip van een Fries klooster in Hamburg aantreffen, zoals in 1369 wanneer Mariëngaarde er weer *acte de présence* geeft, wordt dat ook niet meer door een broeder bevaren maar door een dienstman. Wat de uithoven zelf betreft — in 1402 werd de *grangia* Herum nog door een convers beheerd — is mijn

indruk dat de verpachting in de eerste helft van de vijftiende eeuw sterk werd doorgezet. Diverse, als ik dat zo mag noemen, specialistische uithoven, zoals die te Bakkeveen waar men zich nu op de schapenteelt toelagde, of die te Rijperkerk waar men voortging met de turfwinning, bleven wel in eigen beheer, maar dan niet met een lekenbroeder als *magister grangiae* als bedrijfsleider maar met een provenier, wiens rechten en verplichtingen contractueel werden vastgelegd. De eigen abdijhoeve, vaak met een omvang van 100 ha of meer, werd eveneens nog in eigen exploitatie gehouden, tot ver in de zestiende eeuw. Maar ook het management daarvan en het eigenlijke handwerk kwamen voor rekening van dienstpersoneel. De lekenbroeders blijken op een vrij gering aantal na in de vijftiende eeuw grotendeels uit de norbertijner kloosters in Friesland te zijn verdwenen.

10. Besluit

Zo kwam dan in Friesland net zoals in veel andere streken van Europa in het midden van de veertiende eeuw een einde aan de economische expansie van de premonstratenzer kloosters. Deze kloosters waren niet buitengewoon groot maar wel groot in aantal, met als eerste vestiging de abdij van Mariëngaarde bij Hallum, gesticht in 1163. De conclusie moet zijn dat hun oversten de bescheiden begindotaties — al dan niet collectief bijeengebracht door een aantal lokale adelsfamilies — van hun instellingen, met als kern het patronaatsrecht op een belangrijke parochiekerk, succesvol wisten uit te bouwen tot goed renderende bezitscomplexen. Die expansie werd sterk bevorderd door een selectief toelatingsbeleid dat rekening hield met intredegaven, door een sober, ascetisch en dus spaarzaam leven van de kloosterbevolking, en vooral ook door de toepassing van het tot overschotproductie leidende uithofsysteem. Het bestaan en functioneren van uithoven als agrarische bedrijven van een buitengewoon grote omvang met een staf van lekenbroeders kan ook voor Mariëngaarde voor de dertiende en veertiende eeuw aangetoond worden. Ook blijkt sprake te zijn geweest van afzet van produkten op stedelijke markten. Weliswaar hadden de Friese premonstratenzers in deze dynamische periode weinig stadshoven als stapelplaatsen, zij bezochten wel degelijk regelmatig de grote Noord-Duitse en Vlaamse havens om er zaken te doen. In dit alles week het economisch systeem van de Friese premonstratenzers weinig af van dat van de cisterciënzers. Misschien waren hun *grangiae* of *curiae* gemiddeld kleiner van omvang dan die van de grijze monniken. Tenslotte kan nog worden vastgesteld dat een deel ervan verbonden was met parochiekerken (en de bijbehorende kerkegoederen) waarvan de premonstratenzers het patronaatsrecht hadden en de *cura animarum* verzorgden.

De Premonstratenzer kloosters
en de Friese adelswereld

Paul N. Noomen

1. Inleiding

Na de *vitae* van de missionarissen Willibrord, Bonifatius, Willehad en Liudger en de goederenregisters van de oude abdijen Fulda en Werden vormt de premonstratenzer historiografie, bestaande uit de abtenlevens van de abdij Mariëngaarde bij Hallum en de kronieken van de abdij Bloemhof bij Wittewierum, chronologisch het eerstvolgende samenhangende bronnencomplex van enige omvang over de middeleeuwse samenleving in de Friese landen. Daarmee wordt het belang van deze geschiedschrijving duidelijk. Tegelijk stelt dit feit ons voor het methodologische probleem dat we voor het beantwoorden van de vraag wat voor een samenleving de premonstratenzers aantroffen bij hun vestiging in deze streken, zijn aangewezen op hun eigen uitspraken. Deze kunnen nauwelijks getoetst worden aan contemporaine bronnen van andere aard of herkomst.

Met deze constatering zijn we midden in de problematiek die in dit opstel centraal zal staan: hoe kan het Friesland waarin de abdij Mariëngaarde in 1163 werd gesticht, sociaal en institutioneel worden getypeerd? De relatieve bronnenschaarste met betrekking tot het middeleeuwse Friesland heeft vanouds veel ruimte gelaten voor, dikwijls ideologisch geladen, theorievorming. Daarin werd de zogenaamde 'Friese vrijheid' van de late Middeleeuwen, de situatie dus waarin een landsheer ontbrak en de Friezen zichzelf bestuurden, naar de vroege en volle Middeleeuwen teruggeprojecteerd. In dit heersende beeld, dat teruggaat op de zeventiende-eeuwse historicus Ubbo Emmius en dat in de twintigste eeuw door I.H. Gosses nader werd uitgewerkt, geldt het middeleeuwse Friesland als een patriarchaal-democratische samenleving, bestaande uit autonome 'boerenrepubliekjes'. Parallel daarmee zouden de parochiekerken in deze visie overwegend *Gemeindekirchen* zijn geweest, dus door de Friezen in communaal verband zijn gesticht. Ook de standenstructuur zou vanouds relatief egalitair zijn geweest. Pas in de late Middeleeuwen zou een, vaak als 'boerenadel' getypeerde, bovenlaag zich binnen de stand van eigenerfde boeren zijn gaan onderscheiden. Het zou hier dus niet gaan om een oude adelstand. De term *nobilis* die — bijvoorbeeld in de premonstratenzer historiografie — herhaaldelijk wordt gebruikt zou dan ook niet vertaald mogen worden met 'edel', maar met 'rijk en aanzienlijk'. In tegenstelling tot de adel en de ministerialiteit in andere streken zou deze elite bovendien geen domaniale en feodale wortels hebben gehad.

Uiteraard heeft het door de eeuwen heen niet ontbroken aan kritiek op deze visie op het middeleeuwse Friesland; recent bijvoorbeeld van de rechtshistoricus N.E. Algra. Door de bronnenschaarste behield de wetenschappelijke discussie echter een paradigmatisch karakter, waarin de verdedigers van beide visies het zwijgen van de bronnen in eigen voordeel uitlegden. De vraag kan daarmee gemakkelijk rijzen of het desondanks lonend is, het probleem hoe de Friese middeleeuwse maatschappij getypeerd moet worden, opnieuw aan de orde te stellen. Het antwoord op deze vraag ligt naar mijn mening in de mogelijkheden die er zijn gegevens uit veel latere tijd retrospectief aan te wenden voor de kennis van de middeleeuwse situatie. In het vorige opstel kwam reeds ter sprake dat *Besitzrückschreibung*, de retrospectieve kartografische reconstructie van sommige categorieën middeleeuws grondbezit, één van deze mogelijkheden is. De schaarse contemporaine bronnen kunnen daardoor belangrijk worden aangevuld en verkrijgen zo bovendien een structureel en geografisch kader. Naast en in combinatie met deze bezitsreconstructie hebben ook

sommige gegevens uit later tijd die met de ouderwetse term 'rechtsoudheden' getypeerd kunnen worden, zoals patronaatsrechten, tienden, parochiegrenzen, de seendor-organisatie, de omvang van het pastorieland en de kerkpatrocinia in sommige opzichten zeggingskracht voor veel eerdere tijd en bieden daardoor mogelijkheden tot retrospectie. De twee belangrijkste instituties waar de premonstratenzers bij hun komst in de Friese landen mee te maken kregen, waren de adelstand, waardoor hun vestigingen begunstigd werden, en het parochiewezen, waarvoor zij als zielzorgers belangstelling hadden en waaraan zij tevens, zoals in het vorige opstel reeds werd aangegeven, een deel van hun inkomsten ontleenden. Op beide instituties kan met behulp van retrospectief onderzoek licht worden geworpen. Voordat ik nader op de oorsprong en het karakter van de Friese adel inga, trek ik in de volgende paragraaf eerst enkele hoofdlijnen met betrekking tot de geschiedenis van het parochiewezen. Daarbij wordt bijzondere aandacht aan de directe omgeving van Mariëngaarde besteed: namelijk aan het noordelijke deel van het land Oostergo.

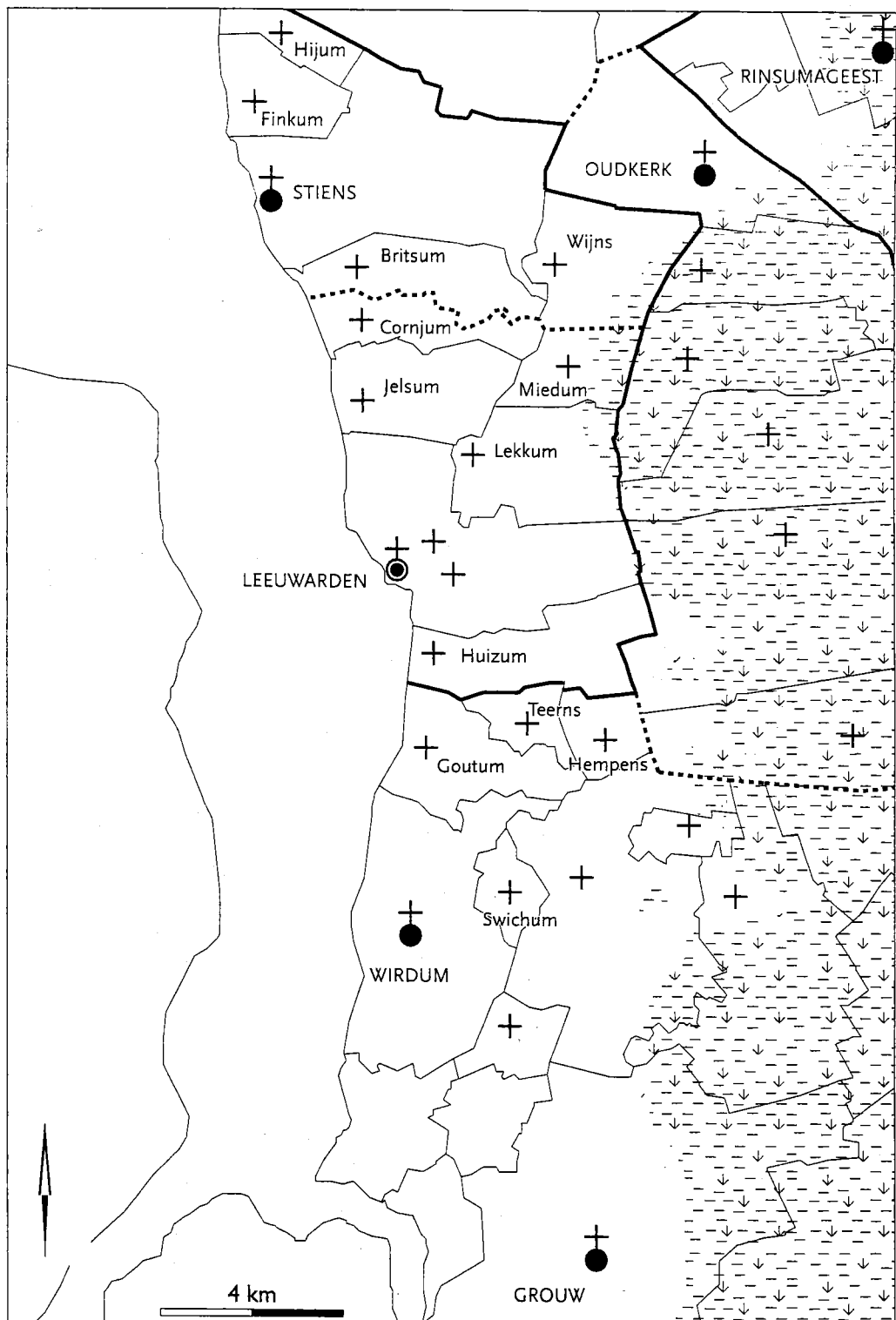
2. Het parochiewezen

Met name ten aanzien van de kerkelijke organisatie en de groei van het parochiewezen vallen retrospectieve methoden met succes te gebruiken. Op het eerste gezicht levert een kaart met de parochiegrenzen een chaotisch beeld. Het meest opvallend is de grote hoeveelheid parochies: Westerlauwers Friesland telde er meer dan 350, meer dan één vierde van alle kerken van het diocees Utrecht. Bij nadere beschouwing tekenen zich toch wel structuren af. Zo valt het op dat de parochies op de klei, als neerslag van de grote bodemvruchtbaarheid en de dichte bevolking, gemiddeld veel minder uitgestrekt zijn dan die in de Wouden, de armere veen- en zandstreken in Zuiden en Oosten. De parochiegrenzen zijn op de klei vaak bochtig omdat ze de prielen en krekken van het kwelderland volgen, terwijl de grenzen in de Wouden loodrecht opstrekken vanuit de veenstroompjes.

Vóór de kerstening had elke terpbuurschap in het kleigebied haar eigen grafveld. De kerstening maakte daaraan geleidelijk een eind. Eerst veranderden op de oude grafvelden de begraafgewoonten: de crematie verdween, bijgaven — zoals zwaarden — werden minder frequent en de graven werden oost-west georiënteerd. De voortgaande kerstening bracht vervolgens een differentiatie tussen de terpbuurschappen onderling, doordat men uitsluitend bij de parochiekerken ging begraven. De eerste kerken waren uiteraard dun gezaaid en fungeerden dan ook als cultuscentrum voor de wijde omgeving. Op de klei met zijn talrijke kleine parochies laten sommige van de oudste kerken zich ook in de late Middeleeuwen nog door hun relatief grote parochiebereik te midden van de overige, kleinere, parochiegebieden onderscheiden.

Waar lagen in Oostergo deze oudste kerken? Exacte stichtingsdata zijn uiteraard onbekend en ook het archeologische onderzoek en de bouwgeschiedenis kunnen geen absolute dateringen geven. Toch kunnen, door het conservatieve karakter van de kerkelijke organisatie, uit laatmiddeleeuwse gegevens retrospectief heel wat conclusies worden getrokken. Zo weten we dat een rechtsvoorganger van de eigenaar van het patronaatsrecht van een kerk (dat wil zeggen, het recht een pastoor ter benoeming aan de bisschop voor te dragen) ooit de kerk stichtte. De beschermheilige van een kerk is een ander verschijnsel met een 'longue durée' dat aanwijzingen kan geven over de tijd van en soms over de initiatiefnemer tot de stichting. Ook de ligging en de omvang van het kerke-, met name het pastoriegoed, de grootte van de parochie en het verloop van de parochiegrenzen zijn belangrijke hulpmiddelen bij de reconstructie van de kerkfiliatie. Tegen de achtergrond van hetgeen bekend is over de missiegeschiedenis, kan op deze wijze worden vastgesteld dat de oudste kerken in Friesland in de tweede helft van de achtste eeuw werden gesticht vanuit de abdij Echternach en de bisschopskerk te Utrecht. Beide instellingen waren nauw met het Karolingische rijksgezag verbonden. Kerken die tot in de achtste eeuw, de tijd van de kerstening,

Afb. 5. De parochies rond Leeuwarden. De oude moederparochie van Oldehove en de daarvan afgesplitste parochie Stiens zijn vanuit de abdij van Corvey gesticht. De omliggende moederkerken, zoals Hallum, Ferwerd, Oudkerk en Wirdum, werden door de bisschop van Utrecht gesticht.



teruggaan, zijn de op Echternachse landgoederen gebouwde kerken te Stryp en Formerum op Terschelling, op Ameland, waarschijnlijk te Hollum, en te Holwerd. Gelijktijdig en waarschijnlijk gecoördineerd met deze initiatieven, kwam vanuit Utrecht de kerk van Dokkum tot stand. Deze kerk, waaraan meerdere geestelijken en een school verbonden waren, fungeerde tot in het begin van de negende eeuw als missiepost in Oostergo.

Spoedig verwierven door overdracht van Frankisch koningsgoed en door vrome schenkingen van aanzienlijke Friezen ten bate van hun zieleheil en als medegave bij intredes in het klooster, ook andere — niet bij de eerste missie betrokken — verre abdijen goederen in Friesland. Met Echternach en de kerk van Utrecht hadden deze abdijen wel gemeen dat zij eveneens nauwe relaties hadden met het Frankische rijksgezag, en vaak als verlengstuk daarvan fungeerden. Zo bezaten bijvoorbeeld de abdijen van St. Amand en Fulda belangrijk grondbezit in Oostergo. Op grond van latere gegevens weten we dat ook de abdij van Corvey in de tweede helft van de negende eeuw in Leeuwarden grondbezit heeft verworven en daarop zelfs een parochiekerk heeft gesticht. In de twaalfde eeuw had Corvey namelijk het patronaatsrecht van de Sint-Vituskerk van Oldehove in Leeuwarden. De drijvende krachten achter de uitbreiding van het parochienetwerk tot een vlakdekkend systeem waren sinds de tiende eeuw echter niet meer de verafgelegen abdijen, zoals Echternach en Corvey, maar de bisschoppen van Utrecht. In het gebied tussen Leeuwarden en Holwerd stichtte de bisschop van Utrecht zo de Sint-Martinuskerk van Ferwerd. Ook de kerk van Hallum was aan Martinus gewijd; zij mag daarom hoogstwaarschijnlijk als de oudste dochterkerk van Ferwerd worden beschouwd. Omdat de kerk van Stiens evenals die van Leeuwarden Sint-Vitus tot patroon had, kan deze als de oudste dochter van Oldehove worden bestempeld, zoals Hallum dat van Ferwerd was. Waarschijnlijk kan de kerkstichting in Stiens en mogelijk ook die van Hallum nog in de late tiende eeuw worden gedateerd. Aannemelijk is dat rond het jaar 1000 heel Oostergo een vlakdekkend systeem kende waarvan de bovengenoemde, op min of meer regelmatige afstand van elkaar gelegen, parochiekerken met grote parochiegebieden deel uitmaakten.

In de elfde en twaalfde eeuw raakte het christendom in onze streken verder geworteld. Evenals elders in Europa vernemen we nu steeds meer blijken van persoonlijke vroomheid van leken. Eén aspect van deze ontwikkeling was dat het netwerk van parochies aanzienlijk werd verdicht. Vele terpbuurschappen die in de voorchristelijke tijd een eigen grafveld hadden gekend maar na de kerstening binnen het bereik van een verderaf gelegen moederkerk met bijbehorende begraafplaats waren komen te liggen, kregen nu weer een eigen kerk met kerkhof. Met behulp van de patroonheiligen en het verloop van de parochiegrenzen, die we uit de late Middeleeuwen kennen, kan worden vastgesteld dat Hijum, Finkum, Wijns (Sint-Vitus) en Britsum in deze tijd van Stiens werden afgesplitst, terwijl eveneens voor 1200 Jelsum, Cornjum, Miedum, Lekkum en Nijehove als dochters van Oldehove te Leeuwarden, en Westernijkerk, Marrum, Wanswerd, Hogebeintum en Blija als dochters van Hallum en Ferwerd zelfstandige parochies werden. De geringe ouderdom van Blija (Sint-Nicolaas) en Marrum (Sint-Godehardus) wordt bevestigd door de patrocinia; hierna zal nog ter sprake komen dat de beschermheiligen van Miedum, Lekkum, Oosternijkerk en Nijehove erop kunnen wijzen dat het stichtingen van lokale edelen op inspiratie en instigatie van abt Frederik van Mariëngaarde of één van zijn eerste opvolgers zijn. In het geval van Westernijkerk wijst de ligging van de kerk naast het adellijke goed Jeppemastate erop dat ook daar van een adelsstichting sprake was. Terwijl de oudste kerken alle door machthebbers buiten Friesland — de bisschoppen en de oude abdijen — werden gesticht, dankt de jongste generatie parochiekerken haar ontstaan dus aan inheems-Friese initiatieven. Bij dit stichtingsproces, dat rond 1150 zijn beslag wel had gekregen, valt derhalve de zelfde tendens waar te nemen als bij de Friese kloosterstichtingen van na dat jaar: dat de zorg om het zieleheil naar Friesland zelf werd gehaald, en dat daarvoor geen beroep meer werd gedaan op kerkelijke instellingen buiten de regio.

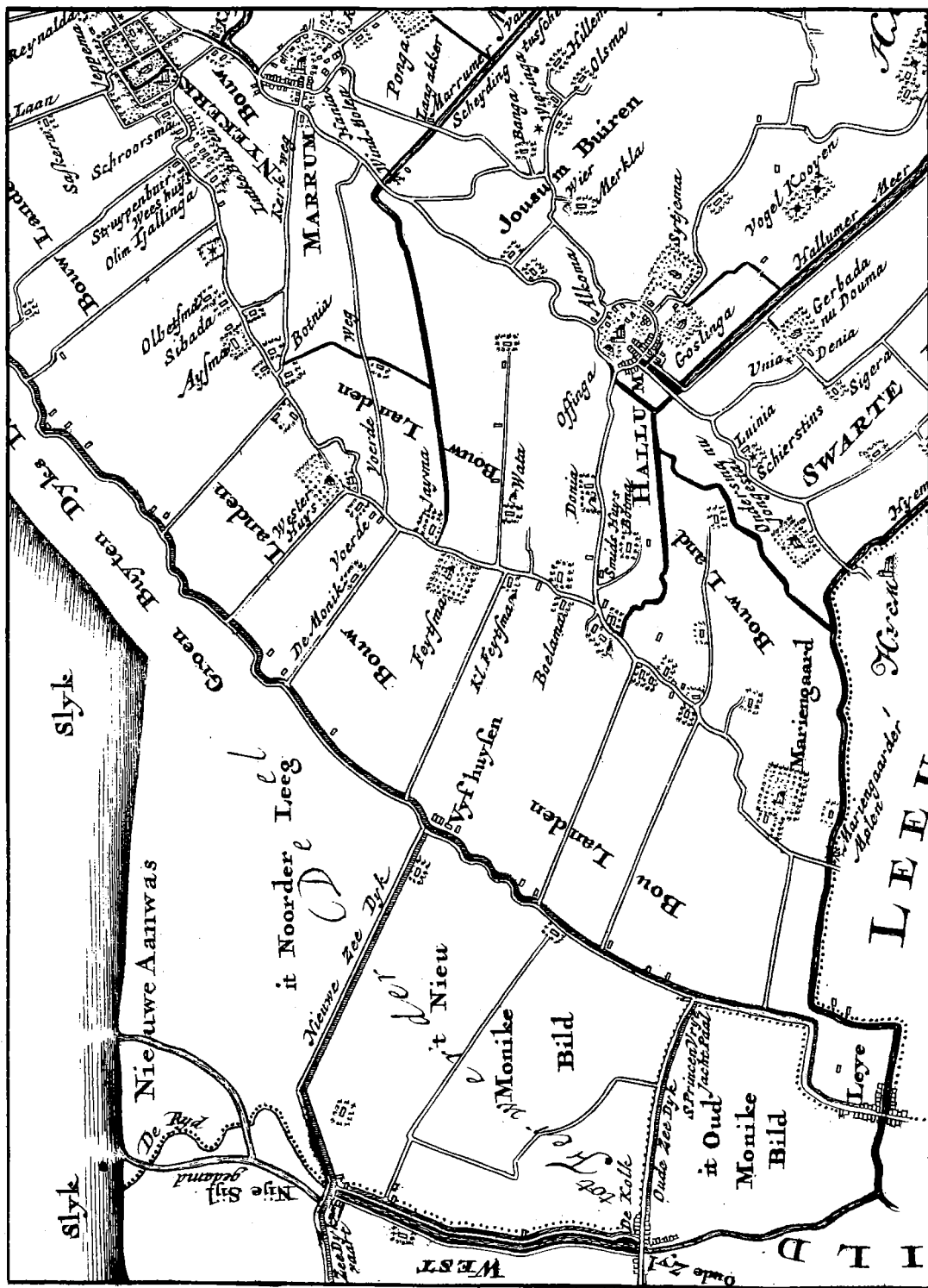
3. De Friese adel: domaniale aspecten

Ook voor de beantwoording van de vraag naar de oorsprong en het karakter van de Friese adel bleek het nuttig de schaarse historische en juridische gegevens te combineren met retrospectief onderzoek, met name naar de ligging van het adellijk grondbezit. Hierboven werd reeds aangeroerd dat de dominerende lijn in de wetenschappelijke geschiedschrijving de Friese adel gedurende lange tijd domaniale en feodale wortels ontzegd heeft. Ook hierbij moeten bij nader onderzoek nuanceringen worden gemaakt. Allereerst zij ervoor gewaarschuwd de laatmiddeleeuwse situatie, toen Friesland zich inderdaad van naburige gewesten als het Sticht Utrecht, Holland en Gelre onderscheidde doordat een leenstelsel hier ontbrak, terug te projecteren naar eerdere tijd. In de naburige streken ging het feodaliseringsproces tot in de vroege Nieuwe Tijd door; een min of meer vlakdekkend leenstelsel bestond in de volle Middeleeuwen ook daar nog niet. Omgekeerd waren omstreeks 1100 in Friesland leengoederen geenszins afwezig. Indien we de geografische verspreiding over de regio en de ligging van het leenland in de beschouwing betrekken, kunnen we vaststellen dat deze domeinen geen uitzonderlijke verschijningen in de Friese maatschappij waren maar op centrale plaatsen een belangrijke functie hadden als steunpunten van de bisschoppen van Utrecht en Munster en van oude, buitenlandse abdijen.

Voor een goed begrip van deze domeinen is het nuttig de omgeving van de oudste parochiekerken, zoals die hierboven werden genoemd, nader te bekijken. Het blijkt dat elk van deze kerken is gesticht op landgoederen van kerkelijke instellingen buiten de regio. Vaak was dit grondbezit van een dergelijke omvang, dat ook na de stichting en dotatie van de betreffende kerken er nog een 'restdomein' over was, dat geen goed van de betreffende parochiekerk werd, maar in handen van de (rechtsopvolgers van de) kerkstichter bleef en dat uiteindelijk aan de Friese adel kwam. Hoewel veel meer voorbeelden te geven zouden zijn, beperk ik me tot de drie adellijke machtsposities met domaniale wortels die, zij het zijdelings, in de abtenlevens en in andere bronnen met betrekking tot de abdij Mariëngaarde worden genoemd. Indien we alleen de beschikking zouden hebben gehad over de Mariëngaarder gegevens, zou de domaniale status van deze posities niet opvallen. Alleen door deze bronnen te combineren met rechtshistorische gegevens en de retrospectieve bezitsreconstructie wordt deze status duidelijk. Het betreft het adellijke huis bij de Sint-Vituskerk van Oldehove te Leeuwarden, de machtspositie van de familie Heslinga in de omgeving van Blija en Ferwerd en die van de zogenaamde 'proosten' van Farmsum en Loppersum ten oosten van de Lauwers.

De laatsten, de proosten van Farmsum en Loppersum, worden genoemd in de *vita Sibrandi* en in de kronieken van de abdij van Wittewierum. Nog voordat hij abt was, werd Sibrand in 1224 naar de Ommelanden gestuurd om daar te bemiddelen in een geschil tussen de premonstratenzer kloosters Wittewierum en Schildwolde. Het betreffende conflict kan hier onbesproken blijven, van belang is dat tot de bondgenoten van het laatstgenoemde klooster de proosten of dekens van Farmsum en Loppersum behoorden. Sibrand, die we hierna nog zullen ontmoeten als telg van een belangrijke Friese adellijke familie, kon in dit conflict steunen op zijn verwanten, die hij ten oosten van de Lauwers had. Over de positie van de Ommelander proosten is uit latere bronnen veel meer bekend. Duidelijk wordt daaruit dat zij in oorsprong geen kerkelijk *beneficium*, maar een wereldlijk *feodum* van de bisschop van Munster in leen bezaten. Zowel in het leven van abt Sibrand als in de Wittewierumer kronieken wordt gesignaleerd dat deze posities, proosdijen genoemd, van vader op zoon vererfden. Het belangrijkste onderdeel van het leengoed bestond uit grondbezit ter grootte van enkele forse volwaardige agrarische bedrijven en een deel van de kerkelijke tienden. Als tegenprestatie had de leenman, de *prepositus* dus, die in de regel een leek was en afkomstig uit de belangrijkste adellijke families van het gewest, gastvrijheid, onderdak, leeftocht en bescherming te geven aan de Munsterse prelaten die voor de visitatie en de kerkelijke jurisdictie ('seend') het Friese deel van het Munsterse diocesis

Afb. 6. Hallum en omgeving. Uitsnede uit de kaart Ferwederadeel uit de atlas van Schotanus-Halma (1718)



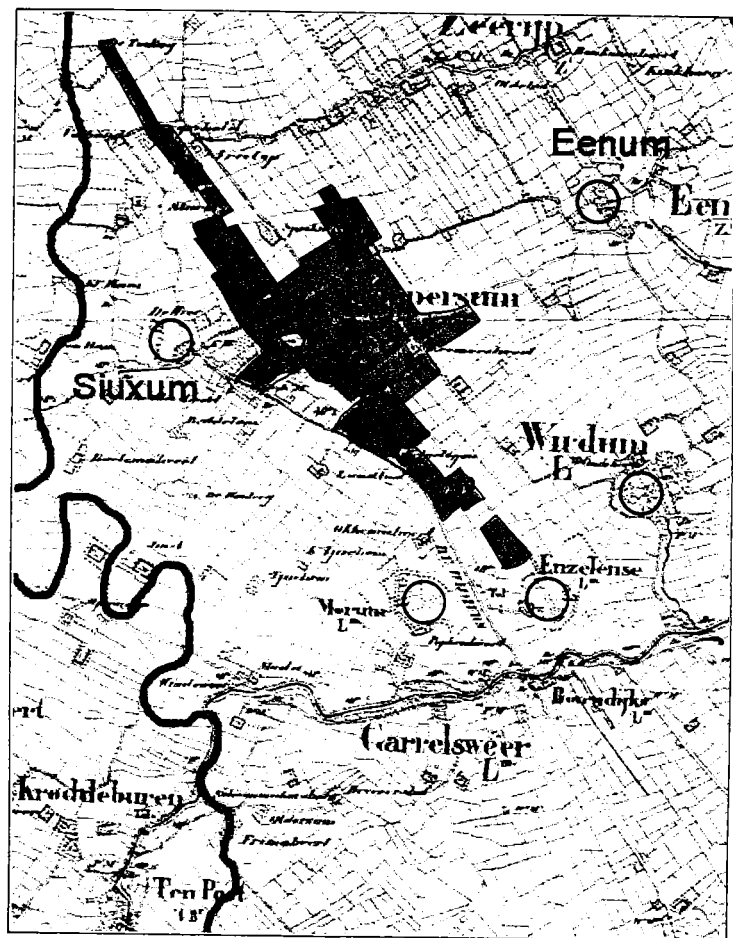
bezochten. Daardoor verwierven de proosten in de loop van de tijd, vanuit hun rol als seendgetuigen, een grote feitelijke invloed op de kerkelijke jurisdictie, zij het slechts op die over leken. Een krachtige ondersteuning voor de hier gepresenteerde typering van de Ommelander proostdijen, over de aard en de oorsprong waarvan in de wetenschappelijke literatuur vanouds een uitgebreide discussie heeft plaatsgehad, levert de cartografische reconstructie van het proosdijland, van het bisschoppelijke leenland dus. Bij alle moederkerken van Munsters Friesland grenst dit land direct aan het kerkelijk grondbezit, met name aan het pastorieland. Daarmee wordt enerzijds de domaniale basis van de betreffende kerk geïllustreerd en wordt anderzijds gedemonstreed dat na dotatie van de kerk de bisschop nog een restdomein over hield.

In het Utrechtse diocees kan, zij het in een andere verschijningsvorm, bij de kerk van Ferwerd een vergelijkbare situatie worden getraceerd. De abtenlevens vermelden dat een edelman uit Blija, wiens familie in een volgende paragraaf nog wordt behandeld, rond het jaar 1100 werd gedood door de *Hezelinga viri*, de 'Heslinga-mannen'. Ook deze laatsten waren hoogstwaarschijnlijk in het bezit van domaniale goederen en rechten. Opmerkelijk is namelijk dat bijna twee eeuwen later, in 1290, in Ferwerd, de moederparochie waarvan de kerk van Blija een afsplitsing is, opnieuw van een — ongetwijfeld dezelfde — familie Heslinga sprake is. Zij blijkt dan, reeds 'langer dan mensenheugenis', in het bezit van leenland van de bisschop van Utrecht in Ferwerd en in andere dorpen. Zoals in de Ommelanden de proosten mede op basis van hun bisschoppelijke leengoed invloed op de kerkelijke jurisdictie pretendeerden, zo baseerde Sibrand Heslinga in 1289 op dit leengoed zijn aanspraken op het patronaatsrecht van de kerk van Ferwerd, een eigenkerk van de bisschop. In die rol was hij een tegenstander van de benedictijner abdij Foswerd, die zich door de bisschop met dit patronaatsrecht wilde laten begiftigen. De abdij zou uiteindelijk aan het langste eind trekken. Uit de cartografische reconstructie blijkt zelfs dat de abdij in de late Middeleeuwen een groot deel van het kerke- en pastoriegoed aan zich trok en als 'monnikhuis', in Friesland de gebruikelijke aanduiding voor uithof, uitbaatte.

Ook in Leeuwarden stonden ten aanzien van een oud domein en de daarop gestichte kerk een Fries klooster en een adellijke familie aan het einde van de dertiende eeuw tegenover elkaar. In 1300 droegen namelijk twee gebroeders Burmania hun (aandeel in het) patronaatsrecht van de Sint-Vituskerk van Oldehove over aan de abdij Mariëngaarde. Zij deden dit met goedkeuring van hun verwanten alsmede ten bate van hun zieleheil en dat van hun reeds overleden ouders. De Burmania's zijn ondanks dit patronaatsrecht geen nakomelingen van de kerkstichter. De Sint-Vituskerk was oorspronkelijk immers een eigenkerk van de abdij van Corvey. Hun patronaatsrecht moet daarom zijn oorsprong vinden in een belening met of usurpatie van Corveyse rechten. Herhaaldelijk blijkt reeds in de twaalfde en dertiende eeuw uit de abtenlevens van Mariëngaarde dat de abdij, met haar betrokkenheid bij de zielzorg in de omgeving, vanouds belangstelling had voor deze kerk en nauwe relaties had met haar geestelijkheid. In 1285 vernemen we tevens dat *viri militares*, ongetwijfeld verwanten of standgenoten van de Burmania's, bedenkingen hadden tegen de Mariëngaarder ambities. Met de overdracht van 1300 werd aan deze spanningen een einde gemaakt. Ook in dit geval blijkt de abdij een deel van het kerkegoed, gelegen aan de huidige Nieuwestad, ten eigen bate in gebruik te hebben genomen; in de late Middeleeuwen zou hierop een nieuwe stedelijke wijk verrijzen na uitgifte van huissteden in erfpacht. Het huis en het land van de familie Burmania grensden, zo blijkt uit de prekadastrale bezitsreconstructie die voor Leeuwarden kon worden gemaakt, in de vijftiende eeuw direct aan dat van Sint-Vitus en Mariëngaarde. Waarschijnlijk maakte dit land van de Burmania's, evenals hun aanspraken op het patronaatsrecht, oorspronkelijk deel uit van het bezit van Corvey.

Met deze drie voorbeelden, die zoals gezegd geen uitzonderingen zijn maar als representatief kunnen gelden, is geïllustreerd dat belangrijke Friese adellijke families, zowel in het Utrechtse als in het Munsterse diocees, een deel van hun macht en aanzien

Afb. 7. Domaniale structuren in Loppersum: *p* = pastorie- en kerkegoed; *b* = bisschoppelijk leenland, in handen van de proosten; *a* = allodiaal goed van de proostenfamilie. De cirkels duiden de terpbuurtenschappen aan. Links is de voormalige loop van het riviertje de Fivel aangegeven



ontleenden aan de zeggenschap over oude grondheerlijkheden, waarvan zowel grondbezit als aanspraken in de sfeer van het parochiewezen deel uitmaakten.

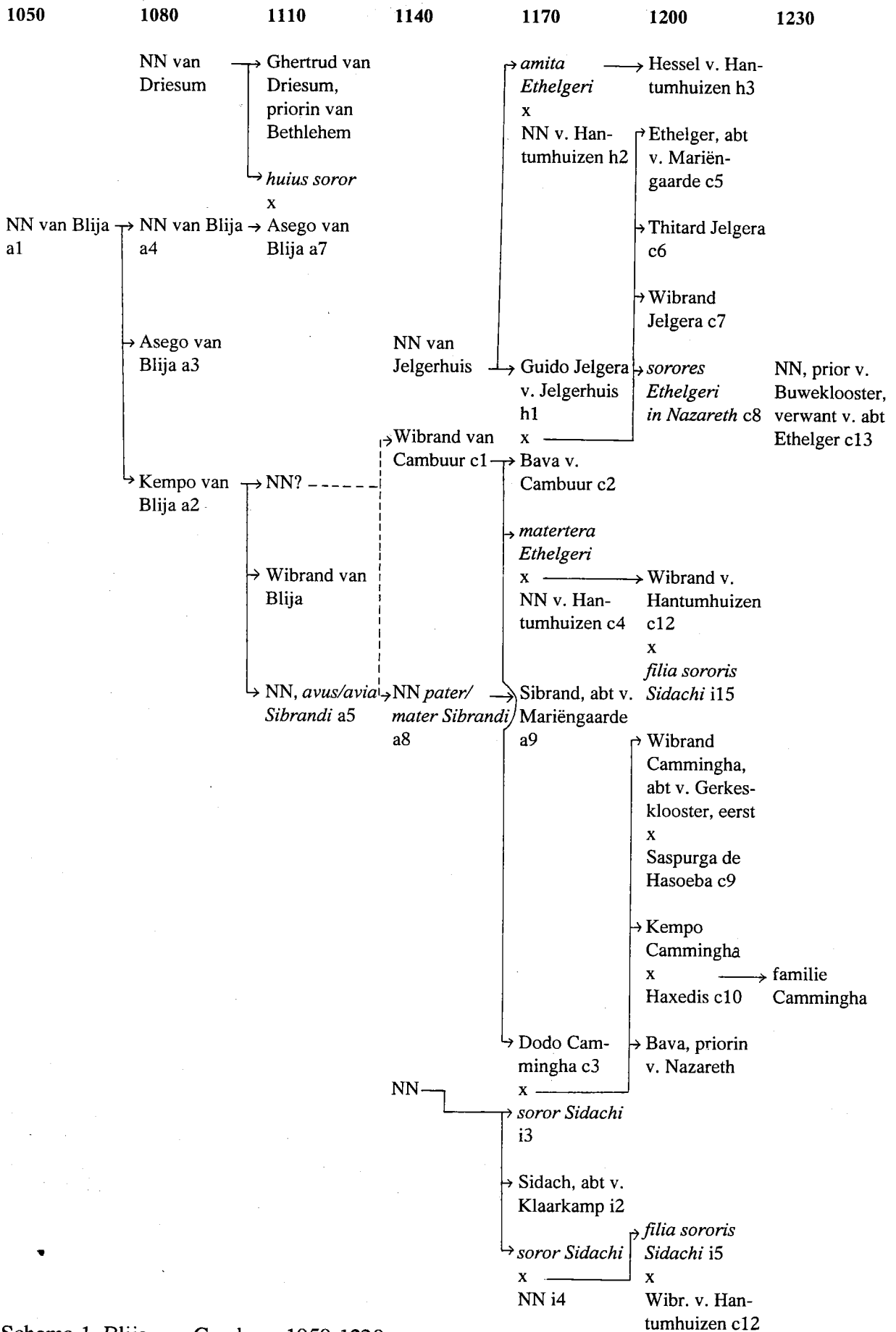
4. De Friese adel: allodiale aspecten

Het zou echter onjuist zijn de oorsprong van de Friese adel monocausaal te zoeken in de domanialiteit en de feodaliteit. Dit kan goed toegelicht worden aan de hand van de machtspositie van verschillende adellijke families die over een tijdsverloop van zes à zeven generaties continu in de premonstratenzer historiografie uit Friesland gevolgd kunnen worden. Duidelijk wordt daaruit dat, zoals overal in Europa, zich vanaf het einde van de elfde eeuw ook in de Friese landen patrilineaire afstammingslijnen beginnen af te tekenen, die zich uitkristalliseerden rond eigen, allodiale goederen met daarop gebouwde verdedigbare steenhuizen en rond de eervolle relatie van deze families met naburige kloosters.

Op zichzelf kan het verwondering wekken dat de herinnering aan verschillende van deze families in de Mariëngaarder abtenlevens werd bewaard. Het doel van deze levensbeschrijvingen was immers in de eerste plaats verhalen te leveren die aan de kloostergemeenschap konden worden voorgelezen ter lering en stichting. Het verhaal is sterk op het eigen klooster gericht; en zelfs daarvan wilden de auteurs geen uitputtende kroniek leveren. In tegenstelling tot de kronieken van het klooster Wittewierum komt hierin bijvoorbeeld de rol van de abten buiten de sfeer van het eigen klooster en de eigen orde nauwelijks ter sprake. Des te opmerkelijker is het daarom dat uit de *vitae abbatum* over enkele adellijke geslachten wel een doorlopend verhaal, dat ruim twee eeuwen bestrijkt, is af te leiden. Ter verklaring van dit verschijnsel is het nodig te wijzen op de personen van de auteurs. De abtenlevens bestaan uit drie onderdelen: achtereenvolgens het leven van abt Frederik (1163-1175), rond 1230 geschreven door de latere abt Sibrand; dat van abt Siard (1194-1230); en tenslotte de rond 1270 door een anonymus geschreven levens van de reeds genoemde abt Sibrand en van zijn opvolgers Jarich en Ethelger (resp. 1230-1238, 1238-1240 en 1240-1259). Vooral de eerste en de drie laatste *vitae* bevatten berichten die voor de adel van Oostergo van belang zijn. In het leven van abt Frederik krijgen als eerste begunstigers van Mariëngaarde de Cammingha's van Blija met hun verwantschapskring veel aandacht. Dat wordt begrijpelijk doordat de auteur, de latere abt Sibrand (a9), rond 1230 meedeelt dat hij zelf van deze edelen afstamt; hij draagt zijn werk bovendien op aan Gertrud (a7), oud-priorin van Mariëngaardes dochterklooster Bethlehem, wier zuster in deze familie was ingetrouwd¹. Ook de anonieme auteur (c13) van de levensbeschrijving van de laatste drie abten schreef gedeeltelijk over zijn eigen familieleden. Veel aandacht besteedt hij aan de verwanten van abt Ethelger Jelgera (c5), onder wie de Cammingha's van Camminghaburen. Van zichzelf zegt deze auteur dat hij uiteindelijk prior van Mariëngaardes dochterklooster Mariengraf of Buweklooster werd en dat hij door 'de liefde van verwantschap' met abt Ethelger verbonden was. Dat de abtenlevens van Mariëngaarde ondanks hun niet-historische doelstelling zoveel over de Cammingha's in Blija en Camminghaburen en hun aanverwanten bevatten, kan derhalve verklaard worden uit het tot nu toe in de historische literatuur weinig gesignaleerde feit dat twee van die auteurs zelf uit deze verwantschapskring voortkwamen.

Een uitputtende behandeling van de stichting van Mariëngaarde kan hier achterwege blijven. Ik beperk me tot enkele hoofdlijnen in de relatie tussen het klooster en de naburige adel. De abdij Mariëngaarde en haar cisterciënzer concurrent Klaarkamp werden, zoals in het vorige opstel bleek, in het midden van de twaalfde eeuw gesticht. Frederik van Hallum, de stichter van Mariëngaarde, had blijkens zijn levensbeschrijving al vóór zijn priesterwijding een grote liefde opgevat voor de Heilige Maagd, Sint-Jan de Evangelist en Sint-Caecilia. Als vicaris en later als pastoor in zijn geboortedorp

¹ De letter-cijferaanduidingen verwijzen naar de genealogische schema's.



Schema 1. Blija en Cambuur 1050-1230

Hallum onderscheidde hij zich door zijn vroomheid, zijn gebeden, zijn prediking, zijn liefdadigheid en door de wonderen die hij verrichtte. Diep onder de indruk van de dood van zijn moeder besloot hij een klooster te stichten. Ondanks zijn kritiek op Klaarkamps oriëntatie op de rijken deed ook Frederik alle moeite de lokale adel voor zijn initiatieven te interesseren, en hen tot een christelijke levenswandel aan te manen. Zijn *vita* bestaat dan ook voor een deel uit bekeringsgeschiedenissen, juist van edelen en aanzienlijken. Om Hans Mol te citeren: 'De armoedebeweging waardoor zoveel kloosterstichtingen waren geïnspireerd, werd niet gedragen door de armen maar door welgestelden'. Zo stelde Wibrand van Blija (a6), de onechte zoon van een edelman uit Blija, zich onder de geestelijke leiding van Frederik, die toen nog pastoor was. Aanvankelijk was hij een wrede krijgsman geweest en betrokken bij een vete waarbij de kerk van Hallum werd verbrand, maar door een preek van Frederik tot inkeer gekomen deed hij boete en werd hij kluizenaar. Een neef van deze Wibrand was de jonge Asego van Blija (a7). Ook deze liet zich door Frederik tot een godvruchtiger levenswandel bekeren. Hij trad in het huwelijk met een aanzienlijke vrouw uit Driesum. Omdat hij een voornaam man was, kwamen op hun huwelijk veel armen uit de omgeving om aalmoezen te ontvangen. Doordat Asego ten gevolge van allerlei vetes was verarmd, deelde hij hen echter valse muntstukken uit. Gods wraak bleef niet uit: binnen een jaar stierf zijn vrouw in het kraambed. Op advies van Frederik ging hij bij wijze van boetedoening naar het Heilig Graf in Jeruzalem op pelgrimage; toen hij ook Santiago de Compostela nog wilde bezoeken, stierf hij op weg daarheen. Gehoopt was dat hij bij terugkomst uit het Heilige Land zijn wapenen zou neerleggen en 'met de vredespalm in de hand als bemiddelaar zou optreden tussen de twistende partijen en wakker zou ijveren voor de vrede van heel het vaderland', aldus de abtenlevens.

Niet alleen als pastoor van Hallum, maar na 1163 ook als abt van Mariëngaarde had Frederik een nauwe band met de adel van Hallum en aangrenzende dorpen. Zijn *vita* meldt dat hij zelf stamde uit Hallum, een dorp 'vermaard door zijn eerzame en edele mannen'. Hoewel dat niet met zoveel woorden wordt gezegd, is het hoogst waarschijnlijk dat hij ook met die adel verwant was. De overwegende invloed die hij blijkens zijn levensbeschrijving had op de verandering in de rechtspositie van de rijke parochiekerk van het dorp zal niet enkel het gevolg zijn geweest van zijn religieuze uitstraling, maar ook een juridische basis hebben gehad. Eerst werd hij door de patronen of collatoren eenparig tot pastoor gekozen. Daarna wist hij te bewerkstelligen dat het collatierecht van de kerk aan zijn stichting Mariëngaarde werd overgedragen, hoewel de edelen uit Hallum en naburige dorpen vetes voerden om het bezit van de kerk en de kerk tot kerkfort dreigden te versterken. Op zijn sterfbed liet hij de parochianen nog eens zweren dat zij dit recht niet aan de abdij zouden onttrekken. Het is gezien dit alles voor de hand liggend dat Frederiks familie zelf ook tot de kring van collatoren heeft behoord; tevens zal zij in Hallum over niet onaanzienlijk grondbezit hebben beschikt. De kern van het Mariëngaarder kloosterland was ongetwijfeld uit dit familiebezit afkomstig. De dood van Frederiks moeder, waardoor hij de beschikking kreeg over haar erfenis, zal dan ook niet alleen de religieuze aanleiding tot de kloosterstichting zijn geweest, maar ook een materiële voorwaarde. Er lijkt wat dat betreft een parallelle te zijn met Emo, de eerste abt en tevens chroniqueur van Mariëngaardes Ommelander zusterklooster Wittewierum, een halve eeuw later. Emo, afkomstig uit Westeremden werd evenals zijn broer Addo priester. Hun moeder beheerde toen nog het familiebezit. Pas na haar overlijden kwam dit bezit, de latere uithof Westeremder Voorwerk, met een deel van de collatie van de kerk van Westeremden aan de abdij van Wittewierum, waar Emo inmiddels abt was.

Nadat het klooster eenmaal gesticht was, wist Frederik in dezelfde kring, de regionale adel, belangstelling te wekken. Gertrud van Driesum, de schoonzuster van de genoemde jonge Asego van Blija (a7), die hem op zijn boetepelgrimage vergezeld had, trad spoedig in Mariëngaarde in; zij zou de eerste priorin van het vrouwenconvent Bethlehem worden. Ook de reeds genoemde tot kluizenaar bekeerde krijgsman Wibrand van Blija (a6) voelde zich bij Frederiks nieuwe stichting betrokken: in abt Sibrands tijd,

rond 1230, waren de boeken die hij aan Mariëngaarde had geschonken nog in de abdij aanwezig. Met andere adellijke families uit de omgeving groeiden eveneens hechte relaties. De eerste aanzienlijke persoon die in het klooster intrad was de edelman Godschalk uit Hallum; in de latere, door Sibrandus Leo verwoorde, traditie wordt hij (alleen vanwege zijn naam, en derhalve waarschijnlijk ten onrechte) als stamvader van de Hallumer hoofdelingenfamilie Goslinga beschouwd. Ook Godschalks intrede was een bekeringsgeschiedenis. Hij had een doodslag begaan. Met toestemming van zijn vrouw legde hij na een preek van Frederik zijn wapens voor het altaar af en trad in Mariëngaarde in. De eerste vrouw van adellijke huize die zich bij Frederiks convent aansloot was Siwer, dochter van Ulbrand, de schout van Rinsumageest (b2). Zij was eerst getrouwd geweest met een edelman uit de buurschap Mercelum onder Hallum. Men prees haar nederigheid: vroeger was zij meesteres, maar in het klooster diende zij als dienstmaagd de conversen. Haar nageslacht, de familie Markla van Mercelum, komt hierna nog ter sprake. Er zijn verder sterke aanwijzingen dat de aan abt Frederiks bijzondere patrones Sint-Caecilia gewijde parochiekerkjes van Oosternijkerk en Lekkum door lokale, met Frederik en zijn opvolgers bevriende, edelen werden gesticht op inspiratie vanuit de abdij. Voor de aan Lekkum grenzende parochies van Miedum (Sint-Jan Evangelist) en Nijehove in Leeuwarden (Onze-Lieve-Vrouw) geldt hetzelfde.

Abt Frederik overleed in 1175. De in de abtenlevens opgenomen levensbeschrijvingen van zijn opvolgers beslaan het tijdperk van een kleine honderd jaar na zijn dood. De in de stichtingsfase ontstane relaties met de adel van Oostergo bleven in deze periode bestaan. Vele adellijke mannen en vrouwen traden in Mariëngaarde en Bethlehem in; soms werden ze als kind reeds aan het klooster overgedragen. Het meest sprekende voorbeeld van de langdurige band tussen deze kloosters en de naburige adel leveren de Markla's en Cammingha's en hun verwantschapskring: gedurende zes à zeven generaties leverden zij generatie op generatie kloosterlingen. De band tussen de abdij en de plaatselijke adel werd bovendien blijvend in herinnering gehouden door legaten en andere vrome schenkingen. De gebeden van de kloosterlingen om voorspraak bij God voor het zieleheil maakten dat de namen van de gevers ook op aarde niet in vergetelheid raakten. Wilgrip Ricnatha, een verwant van de Markla's, schonk zo rond 1200 honderd pond aan Mariëngaarde 'tot een gedenkteken voor zijn naam'.

Evenals in de stichtingstijd kwam het in de dertiende eeuw geregeld voor dat men pas op latere leeftijd kloosterling werd. Onder Frederiks abbatiaat was dit het vanzelfsprekende gevolg geweest van de religieuze aantrekkingskracht die zijn persoon en het nieuwgestichte klooster uitoefenden. Veel leken kozen daardoor alsnog voor het kloosterleven. In die tijd speelde naast de religieuze motieven ook mee dat een carrière in een klooster een passende loopbaanbeëindiging kon zijn voor een edelman die al een leven in de wereld achter de rug had. De kloosters waren inmiddels dan ook uitgegroeid tot centrale punten in het netwerk van de regionale adel en tot kernen van omvangrijke complexen grootgrondbezit. De nederigheid van de adellijke kloosterlingen gaf glans aan de adeldom van hun familie, en omgekeerd hadden de kloosters in de vetemaatschappij die de Friese middeleeuwse samenleving was, belang bij een hecht bondgenootschap met naburige adellijke families. Aanzienlijke leken waren door dit alles nauw betrokken bij het wel en wee van de abdij. Heel duidelijk werd dit toen rond 1240 een groep van zeven edellieden uit Leeuwarden, Hantumhuizen en Lekkum de strijd tussen abt Ethelger Jelgera van Mariëngaarde en abt Sidach van Klaarkamp over een stuk drassig, maar potentieel vruchtbaar land langs de Wydemeer bij het klooster Nazareth niet langer kon aanzien en de abten tot een verzoening dwong. Deze scheidslieden, die volgens de abtenlevens optraden als kloostervoorvaders (*advocati*) en vrienden van de abten, waren allen door persoonlijke banden met deze kloosters verbonden: zij waren òf aan één of aan beide abten verwant, òf ze hadden zelf kinderen in één der beide kloosters.

Bijzondere aandacht vragen de reeds herhaaldelijk genoemde verwantschaps-netwerken rond de families Cammingha van Blija en Camminghaburen of Cambuur bij Leeuwarden en rond de familie Markla van Mercelum bij Hallum. Samen met anderen waren ze langdurig bij Mariëngaarde betrokken. Samenhangend met de in het vorige opstel gesignaleerde relatief bescheiden begindotatie van de meeste Friese kloosters, was een Friese abdij meestal dan ook geen 'familieklooster' in die zin dat ze uitsluitend de onderneming was van één familie. Omgekeerd had trouwens één familie vaak ook relaties met meer dan één klooster, soms van verschillende orden. De niet met name genoemde stamvader (a1) van de bij Mariëngaarde nauw betrokken Cammingha's van Blija moet rond 1050 te Blija hebben geleefd; de bovengenoemde jonge Asego was zijn kleinzoon. Daarnaast kennen we van hem twee zoons: oude Asego (a3) en Kempo van Blija (a2), 'sterke en beroemde mannen'. De eerste werd in een vete door de Heslinga's, de bisschoppelijke leenmannen uit het aan Blija grenzende Ferwerd, gedood; de tweede sneuvelde in een veldslag *apud Burne*. Meer dan honderd jaar later, rond 1230, placht het volk, blijkens de *vita* van abt Frederik, 'hun macht en grootmoedigheid nog te bezingen': een mooi gegeven over de adelscultuur en tevens over de oraliteit in de Friese samenleving van de dertiende eeuw. Kempo was de vader van de al genoemde bastaard Wibrand van Blija, een van Frederiks eerste bekeerlingen, terwijl de Mariëngaarder abt Sibrand (a9) zijn achterkleinzoon was en tevens auteur van abt Frederiks levensbeschrijving.

De Cammingha's van Cambuur waren een zijtak van deze edelen van Blija, althans volgens een door premonstratenzer historiograaf Sibrandus Leo in de zestiende eeuw verwoorde traditie. Er zijn verschillende omstandigheden die er voor pleiten dat deze traditie op waarheid berust. Ten eerste is het opvallend dat de naam Kempo, waarvan de familienaam Cammingha is afgeleid, en ook de naam Wibrand zowel bij de Cammingha's van Blija als bij die van Cambuur voorkwamen. Een tweede aanwijzing is het feit dat in Ferwerd, de moederparochie van Blija, een Camminghastate lag, waarvan de bewoners nog rond 1400 verwantschapsbetrekkingen met die van Cambuur onderhielden.

De levensbeschrijvingen van abt Sibrand van Mariëngaarde (a9), die we leerden kennen als achterkleinzoon van Kempo van Blija en als auteur van de *vita* van abt Frederik, en van Sibrands opvolger abt Ethelger Jelgera (c5) maken het mogelijk de traditie dat de Cammingha's van Cambuur afstamden van die van Blija nader in te vullen. Tevens bieden ze een exemplarische beschrijving van de vervlechting van het adellijke en het monastieke leven in het dertiende-eeuwse Friesland. In beide levensbeschrijvingen is de paradox voelbaar van het samengaan van kloosterlijke ascese en eenvoud enerzijds en machtsuitoefening en patronage anderzijds. Abt Sibrand wordt als edelman en krachtig bestuurder beschreven, die juist door zijn edele afkomst de belangen van de abdij goed behartigen kon. Hij hechte grote waarde aan soberheid in de abdij Mariëngaarde en haar dochterkloosters, maar was zelf 'zeer gezet, had meerdere kapelaans, gebruikte kostbare spijsen, reisde met een grote paardenstoet en droeg weelderige gewaden'.

Eén van Sibrands kapelaans en tevens zijn vertrouweling en secretaris was de latere abt Ethelger (c5), die van vaderszijde een Jelgera van Jelgerhuis bij Leeuwarden was en van moederszijde een kleinzoon van Wibrand van Camminghaburen. De levensbeschrijving van abt Ethelger (c5) maakt duidelijk dat hij zijn carrière dankte aan zijn adellijke afstamming en de patronage die hij van de zijde van abt Sibrand had genoten. Als jong kloosterling al steunde hij abt Sibrand bij de uitoefening van zijn ambt en werd hij door deze in de jaren 1230/1233 belast met een gewichtig gezantschap naar Mariëngaardes zusterklooster Cuissy. Hoewel hij toen de priesterwijding nog niet ontvangen had en nog slechts diaken was, werd hij in 1240 toch tot abt van Mariëngaarde gekozen. Over de bezwaren tegen zijn lage wijding werd blijkbaar gemakkelijk

heengestapt. Na zijn verkiezing tot abt ontving hij van de bisschop van Minden alsnog de priesterwijding. Bij de beschrijving van zijn eerste mis als priester en van het feestmaal dat daarop volgde wordt veel aandacht besteed aan zijn adellijke verwanten, die gouden sierraden als geschenken meebrachten.

Ook tijdens zijn abbatiaat deed hij bij de problemen waarvoor hij zich gesteld zag verschillende malen een beroep op zijn machtige verwanten. Door de banden die de edelen van Oostergo met verschillende kloosters onderhielden, botsten in één familie echter soms verschillende loyaliteiten met elkaar. Een van de problemen die Ethelger tijdens zijn abbatiaat ontmoette was de rivaliteit die Mariëngaarde van de cisterciënzer abdij Klaarkamp ondervond. In de jaren 1240 ontstond eerst het reeds genoemde conflict over land bij de Wydemeer, later over de paterniteit over het nieuwgestichte klooster Gerkesklooster in Achtkarspelen. Abt van Klaarkamp was toen Sidach (i2). Deze was geparenteerd aan de Cammingha's van Cambuur, doordat zijn zuster getrouwd was met Dodo Cammingha (c3), een oom van abt Ethelger. Abt Sidach werd in zijn conflicten met Mariëngaarde actief ondersteund door zijn oomzegger Wibrand Cammingha (c9), een zoon van de roemruchte kruisvaarder Dodo Cammingha en dus een neef van abt Ethelger Jelgera. De verwantschapskring van de Cammingha's had zo nauwe connecties met twee concurrerende abdijen en kloosterorden.

Vergelijkbaar met de levensloop van deze Ethelger Jelgera was die van zijn neef Wibrand Cammingha, wiens handelen in verschillende hoofdstukken van de abtenlevens zijdelings ter sprake komt. Wibrand was aanvankelijk getrouwd maar kreeg geen kinderen. Nog als leek bemiddelde hij in 1240 in het geschil tussen abt Ethelger en abt Sidach over de Wydemeer. Kort daarna werd hij seculier geestelijke; hij bracht het zelfs tot deken van Oostergo. Hij verkreeg deze waardigheid ongetwijfeld door zijn adellijke afstamming. Ook een voorganger van hem in die functie, Hessel van Leeuwarden, wordt in de abtenlevens en in de *Quedam narracio*, een contemporaine kroniek, als een echte edelman afgeschilderd: deze wordt *nobilis* genoemd en was befaamd om typisch adellijke deugden als vrijgevigheid en gastvrijheid. Hij was bovendien niet alleen een vooraanstaand geestelijke, maar verdedigde ook militair de belangen van de Utrechtse kerk; in 1232 sneuvelde hij tegen de Drenten. Terloops laten de abtenlevens er twijfel over bestaan of Wibrands benoeming tot deken wel volgens de juiste procedures was verlopen. Zijn adellijke afstamming zal het formele bezwaar dat hij het decanaat 'niet op rechte titel bezat' grotendeels hebben gecompenseerd: de gelijkenis met zijn neef Ethelger die het abbatiaat van Mariëngaarde verkreeg ondanks het feit dat hij nog geen priester was dringt zich op! Na enige tijd legde Wibrand het decanaat evenwel toch neer om kloosterling te worden in Klaarkamp, de abdij van zijn oom Sidach, uit wiens handen hij het religieus habijt ontving. Bij de conflicten met Mariëngaarde over de stichting van Gerkesklooster was hij diens voornaamste adviseur. Evenals zijn neef Ethelger in Mariëngaarde werd ook hij met belangrijke missies naar het buitenland belast: zo reisde hij als vertegenwoordiger van Sidach naar de bisschop van Munster. In 1249, toen Klaarkamp de paterniteit over Gerkesklooster definitief had weten te verkrijgen, werd hij abt van dat nieuwe convent.

Kortom, de carrières van Ethelger Jelgera en zijn neef Wibrand Cammingha vertonen opmerkelijke overeenkomsten. Beiden waren adellijk van geboorte, beiden ook leefden eerst in de wereld en werden daarna geestelijke, beiden traden op als vertrouweling van hun abt en gezant in het buitenland voor hun klooster, beiden waren formeel niet gekwalificeerd voor de geestelijke ambten die zij op grond van hun afstamming wisten te verwerven; beiden brachten het uiteindelijk toch tot abt. Indien we nu opnieuw de door Sibrandus Leo vermelde verwantschap tussen de Cammingha's van Blija en die van Cambuur — en daarmee dus tussen de abten Sibrand en Ethelger van Mariëngaarde — in de beschouwingen betrekken, valt op hoe goed zo'n verwantschap in het verhaal van de abtenlevens zou passen. Zoals duidelijk is dat Wibrand Cammingha zijn klooster carrière in Klaarkamp en het abbatiaat van Gerkesklooster dankte aan de bescherming door zijn oom van moederszijde abt Sidach, zo zou de door Ethelger

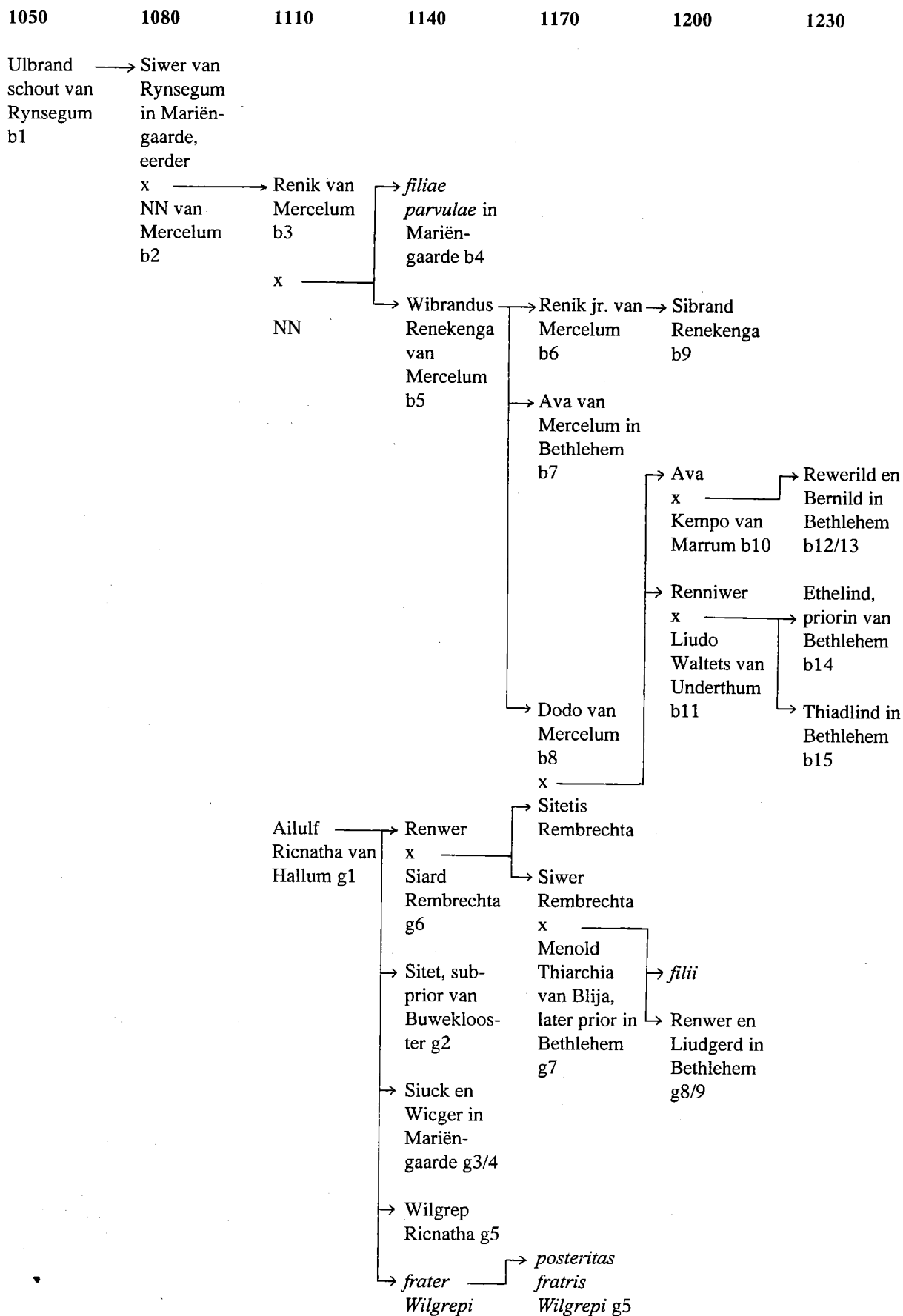
Jelgera genoten patronage van de kant van abt Sibrand, waaraan hij zijn klooster-carrière in Mariëngaarde en uiteindelijk het abbatiaat dankte mede het gevolg geweest kunnen zijn van het feit dat abt Sibrand, die afstamde van de Cammingha's van Blija, met Ethelgers moeder Bava Cammingha van Cambuur verwant was.

De Markla's van Mercelum

Ook over de familie Markla (een naam die trouwens pas in de latere Middeleeuwen voor dit geslacht in gebruik raakte) in de buurschap Mercelum onder Hallum bevatten de Mariëngaarder abtenlevens informatie over vele achtereenvolgende generaties. De oudste berichten hebben betrekking op de late elfde eeuw. De niet met name genoemde stamvader trouwde toen met Siwer, dochter van de schout van Rinsumageest (b1). Zij trad op oudere leeftijd in in Mariëgaardes dochterklooster Bethlehem onder Oudkerk. Vele van haar vrouwelijke nakomelingen zouden dit voorbeeld volgen. Zij wordt als 'edele vrouw', *nobilis matrona* aangeduid. Men prees haar nederigheid: vroeger was zij meesteres, maar in het klooster diende zij als dienstmaagd de conversen. Haar zoon Renik van Mercelum (b3), als *nobilis* en *potens* aangeduid en bijgenaamd 'grote Renik', behoorde rond 1163 tot de eerste begunstigers van Mariëngaarde. Hij wordt in de abtenlevens van de abdij herhaaldelijk genoemd. Zo bijvoorbeeld toen hij in Leeuwarden boete deed en zich door abt Frederik liet geselen, toen hij eens zijn belofte samen met standgenoten een algemene landsvrede te betrachten door vetevoering had verbroken. Verschillende dochters (b4) vertrouwde hij op jonge leeftijd toe aan abt Frederiks eerste volgeling, de reeds genoemde Gertrud van Driesum.

Het goed te Mercelum vererfde op Reniks zoon Wibrand Renekenga (b5). Zijn voor-aanstaande positie blijkt uit de titel *dominus*, die in de Friese landen wel vaker werd gegeven aan aanzienlijke edelen, ook als zij geen ridderslag hadden ontvangen. Van Wibrand zijn drie kinderen bekend. Zijn dochter Ava (b7) werd evenals haar tantes non in Bethlehem en werd rond 1235 met anderen naar Mariëgaardes dochterklooster te Belbog in Pommeren gestuurd. Zijn zoon Dodo (b8) trouwde met Sitet, de dochter van Siard Rembrechta van de Rembrechtastins te Marrum (g6). Dodo's dochters Ava en Renniwier (b10-11) trouwden respectievelijk met edelen in Marrum en in de buurschap Ondersmaburen onder Hallum; Dodo's vier kleindochters traden allen in Bethlehem in (b12-15). Het stamgoed kwam vervolgens aan Wibrands andere zoon, die naar zijn grootvader jonge Renik (b6) werd genoemd. De abtenlevens vermelden uitdrukkelijk dat hij een vooraanstaand man was. Van een dienstmaagd van hem wordt verhaald dat zij naar het graf van abt Frederik ging, toen haar zoontje terwijl zij in een weiland aan het melken was en zij hem even uit het oog had verloren, verdronken was. Door de hemelse bemiddeling van Frederik werd het jongetje weer levend. Reniks zoon Sibrand Renekenga (b9) was de laatste mannelijke telg uit dit geslacht die in de Mariëngaarder abtenlevens, zij het slechts terloops, wordt vermeld.

Globaal tekent zich bij beide familiegroepen, Markla en Cammingha, het zelfde patroon af. Ze steunden abt Frederik vroegtijdig bij zijn initiatieven. Nadien bleven ze gedurende verschillende generaties bij de abdij betrokken, doordat vele nakomelingen intraden bij de premonstratenzers en daar als abt en prior vaak geestelijke ambten bekleedden. Leden van beide — en trouwens ook van andere — Oostergose geslachten worden veelvuldig als *nobilis* en soms ook met de titels *dominus* en *domina* aangeduid. De wijze waarop zij in de abtenlevens worden beschreven komt daarmee overeen: ze namen deel aan adelsvetes, beloofden desondanks de Godsvrede te respecteren, waren als schouten betrokken bij de rechtspraak in landsgemeenten, waaraan ze ongetwijfeld ook anderszins nog leiding gaven. Ze gingen op pelgrimage naar Jeruzalem en Santiago en participeerden in menige kruistocht. Ze gaven bij de feesten en gastmalen die door edelen uit de gehele regio bezocht werden, aalmoezen aan de armen en gouden sieraden aan hun verwanten. Hun daden waren tientallen jaren later nog onderwerp van heldendichten.



Schema 2. Merceland 1050-1230

Men heeft het waarheidsgehalte van hetgeen de abtenlevens meedelen over de Friese adel wel betwijfeld omdat men namen als *Ethelgerus Ethelgera de Ethelgerabure*, *Bernardus Bernarda de Benardabure* en *Kempo Kempinga/Kampengga de Kampengabure* met hun repeterende naamsbestanddelen als kunstmatige latere toevoegingen in de abtenlevens opvatte. De overeenkomst tussen de persoons-, familie- en buurschapsnamen behoeft echter geen later geconstrueerde interpolatie te zijn. Het verschijnsel is namelijk goed te verklaren indien men aanneemt dat vaste familienamen in Friesland in de twaalfde eeuw nog maar kort in gebruik waren en dat de genoemde buurschappen nog niet lang hun met een persoonsnaam samengestelde naam op -bure(n) droegen. De juistheid van deze laatste veronderstelling kan met verschillende argumenten gefundeerd worden. In de eerste plaats wijst ook het onderzoek naar de archivalisch, archeologisch en cartografisch te traceren mottes (stinswieren) erop dat de meeste adellijke machtsposities in Friesland eerst in de twaalfde en dertiende eeuw tot stand kwamen. Daarnaast kan gewezen worden op de situatie in aangrenzende gebieden, zoals het Oversticht, het Nedersticht, Gelre en Holland. Ook daar vallen de genealogie van adellijke (en ministeriale) families en de continuïteit van hun machtsposities niet tot vóór de twaalfde eeuw terug te volgen. Deze bevindingen passen in een algemeen Europees patroon. Overal in West-Europa beginnen zich pas in de elfde en twaalfde eeuw families als patrilineaire lineages af te tekenen, die door een vaste familienaam herkenbaar waren.

Dat de buurschaps- en familienamen, zoals de geciteerde van de Cammingha's, Jelgera's en Bernarda's een jonge indruk maken doordat ze corresponderen met nog in de betreffende families gangbare voornamen, behoeft tegen deze achtergrond dan ook geen verwondering te wekken. We zien de patroniemen Cammingha en Jelgera — 'nageslacht van Kampo of Kempe en van Ethelger of Jelger' — als het ware voor onze ogen tot familienamen bevriezen. De vermelding van de buurschapsnamen wijst er impliciet maar duidelijk op dat, evenals elders in Europa, ook in Friesland het groeiende familiebesef in de hand werd gewerkt door het bezit van een verdedigbaar huis dat continu in de lineage vererfde en zo als stamgoed ging functioneren. Duidelijk is daarbij dat ook de tweede stimulans bij het ontstaan van een patrilineaire ideologie, de relatie met een klooster of andere kerkelijke instelling, ook in Friesland niet ontbrak. De gegeven voorbeelden illustreren hoe de herinnering aan twaalfde- en dertiende-eeuwse voorouders van de Cammingha's en Markla's — namen die ook onder de Friese adel van de zestiende eeuw nog voorkwamen — bewaard bleven door hun band met de kloosters Mariëngaarde en Bethlehem.

5. De Friese adel archeologisch en geografisch bekeken

Dat de Friese adel in de late elfde, twaalfde en dertiende eeuw zijn vaste machtsposities en patrilineaire zelfbewustzijn kreeg, zoals uit de historische bronnen, in casu de abtenlevens van Mariëngaarde, en de daarin voorkomende antroponymische en toponymische gegevens valt op te maken, wordt bevestigd door de resultaten van het middeleeuws-archeologische onderzoek en aangevuld door de retrospectieve bezitsreconstructie.

Een fraai voorbeeld vormt de buurschap Ondersmaburen in Hallum, *Underthum* in de abtenlevens. Deze buurschap bestond in de late Middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd uit drie à vier agrarische bedrijven. Direct ten noordoosten aan het buurschapstoebehoor van Ondersmaburen grenst dat van Hallum; aan dat van Hallum op zijn beurt weer dat van Mercelum. We zagen reeds dat de edelen van Mercelum en Ondersmaburen in de dertiende eeuw verwant waren. In het vroege voorjaar van 1999 werden in deze buurschap in een vers geploegd aardappelveld de schelpengruisfunderingen aangetroffen van twee stinzen, Lunia en Schierstins. Omdat verder voornamelijk resten tufsteen werden gevonden, moeten deze stinzen reeds in de twaalfde eeuw zijn gebouwd. Een van beide zal in de twaalfde eeuw de woonplaats van

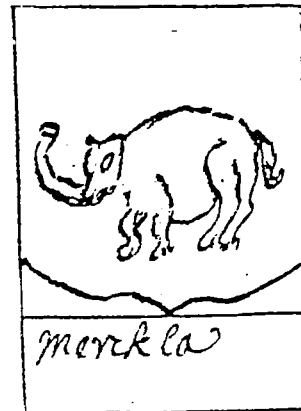
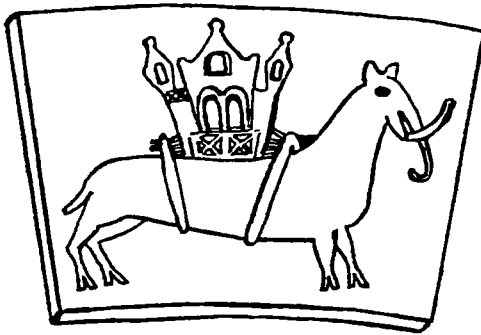
de in de abtenlevens genoemde *vir nobilis Liudo* en zijn vader *dominus Waltetus de Underthum* zijn geweest.

Ook met betrekking tot het adellijke huis Markla in de Hallumer buurschap Mercelum vullen archeologische gegevens de historische aan. Weliswaar is de Mercelumer terp in de negentiende eeuw afgegraven zonder dat oudheidkundig onderzoek plaats had, maar uit achttiende-eeuws kaartmateriaal blijkt dat naast Marklastate in 1718 nog een motte of stinswier aanwezig was. Onderzoek in nog aanwezige mottes in Friesland wees uit dat dergelijke heuveltjes restanten zijn van machtsposities uit de twaalfde en dertiende eeuw. Op dezelfde kaart komen onder Hallum trouwens ook bij andere adellijke huizen in 1718 nog mottes voor. De mededeling in het *vita Fretherici* dat Hallum in de twaalfde eeuw 'vermaard was om zijn edele mannen' wordt daarmee fraai geïllustreerd.

De entourage van het stamhuis van de Cammingha's van Cambuur bij Leeuwarden is uit de Nieuwe Tijd eveneens goed bekend. De kern van het huis was een massieve woontoren. Vóór het omgrachte kasteel lag binnen een afzonderlijke omgrachting op een voorterrein het boerenbedrijf. Onderzoek naar de geschiedenis van de familie Cammingha in de veertiende en vijftiende eeuw, dus ná de door de abtenlevens bestreken tijd, maakte duidelijk dat hun machtspositie een tweeledige was. Hun ene steunpunt vormde dit stamhuis in Cambuur, het *Kampenggabure* van de abtenlevens. Naast deze allodiale machtspositie hadden zij ook belangrijke goederen en rechten in de nabije marktplaats Leeuwarden, op de terpen aan de Eewal bij de Hoogstraten, waar ze zich waarschijnlijk door belening of usurpatie van een deel van het grafelijke domein aldaar meester hadden weten te maken. Hun positie daar vertoonde daarmee gelijkenis met die van de familie Burmania die immers een soortgelijke band met het andere oude domein in Leeuwarden, dat van de abdij van Corvey, hadden. Vooral door hun veel omvangrijker allodiale goed ten oosten van de stad bij Cambuur, was de positie van de Cammingha's echter aanzienlijker dan die van de Burmania's. Terwijl de Leeuwarder stadsuitbreiding aan de Nieuwestad op het oude Corveyse domein niet aan de Burmania's maar aan de Sint-Vituskerk en na de verwerving van het patronaatsrecht in 1300 aan de kloosters Mariëngaarde en Bethlehem kwam, vond de oostelijke uitleg van de stad, in de wijk Hoek, plaats op Camminghaland. De kerk van Sint-Catharina van Hoek, Leeuwardens derde parochiekerk, werd in de veertiende eeuw dan ook door de Cammingha's gesticht en gedoteerd. In respectievelijk de twaalfde en dertiende eeuw hadden zij in de marktplaats op de terp bij de Kleine Hoogstraat ook reeds Leeuwardens tweede parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw van Nijehove en het dominicanenklooster gesticht en gedoteerd. Met het verhaal over de Cammingha's van Blija en Cambuur in de twaalfde en dertiende eeuw vormen de abtenlevens van Mariëngaarde de oudste bron over deze familie die zonder overdrijving als het belangrijkste geslacht van Leeuwarder stadshoofdelingen getypeerd kan worden.

Als aardige illustratie van de band tussen de abdij Mariëngaarde en de naburige adel kan tenslotte de archeologische vondst van enkele dertiende-eeuwse tegels op het kloosterterrein gelden. Sommige daarvan vertonen heraldische afbeeldingen, zoals lelies en fabeldieren. Eén laat echter een olifant met op zijn rug een gevechtskorf met boogschutters zien, ongetwijfeld een reminiscentie aan de militaire contacten ten tijde van de kruistochten met het Nabije Oosten. Opmerkelijk is nu, dat juist aan de familie Markla van Mercelum, die in deze tijd zulke nauwe contacten met de naburige abdij onderhield en uit welks milieu we pelgrims en kruisvaarders naar het heilige Land kennen, in latere genealogische handschriften een wapen met een olifant — een unicum in de Friese landen — werd toegeschreven.

Afb. 8. Links: geglazuurde tegel met voorstelling van een olifant met gevechtstoren, gevonden op het terrein van Mariëngaarde, 13de eeuw. Fries Museum Leeuwarden. Rechts: wapen van de familie Markla van Hallum, 17de eeuw, uit het vervolg op het Burmaniaboek, Ryksargyf yn Fryslân, familiearchief EVC 13, 23c, f. 71b



6. Besluit

Aan het begin van dit opstel werd de vraag gesteld naar het karakter van de samenleving, waarin in de twaalfde eeuw de premonstratenzers hun Friese huizen vestigden. De conclusie kan zijn dat, anders dan de gangbare geschiedschrijving wil, de oudste parochiekerken een domaniale basis hadden, namelijk op de domeinen van de bisschop en van de abdijen van Echternach en Corvey. Van deze wist Mariëngaarde die van Hallum en Leeuwarden te verwerven, terwijl de premonstratenzers van Dokkum de kerken van Dokkum en Holwerd, en de benedictijnen van Foswerd die van Hollum op Ameland en die van Ferwerd wisten te verkrijgen.

Naast het parochiewezen was de adel de tweede belangrijke institutie waarmee de nieuwgestichte Friese kloosters in de twaalfde eeuw te maken kregen. In combinatie met, en tegen de achtergrond van het retrospectieve onderzoek naar het adellijke grondbezit bleek het mogelijk aan de premonstratenzer historiografie waardevolle gegevens te ontlelen over de oude allodiale en domaniale wortels van de Friese adel.

Bronnen en literatuur

N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westergauw Friesland* (Groningen 1966).

N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense II* (Straubing 1952).

N. Backmund, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens* (Averbode 1972).

B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).

B.J.P. van Bavel, 'De stadshoven van de Norbertijner abdijen', in: *De stadshoven van de premonstratenzer abdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie*. Verslagen van de vijfde contactdag van de Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden (Brussel 1995) 11-26.

H.M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel*. De monumenten van geschiedenis en kunst ('s-Gravenhage 1981).

F.C. Berkenvelder, 'Frieslands handel in de late Middeleeuwen', *Economisch-Historisch Jaarboek* 29 (1963) 136-187.

M.P. van Buijtenen, *St. Vitus van Oldehove. Episoden uit de strijd om Leeuwardens kerk, 1146-1580* (Utrecht 1950).

G. Despy, 'Les richesses de la terre. Cîteaux et Prémontré devant l'économie de profit aux XIIe et XIIIe siècles', *Problèmes d'histoire du christianisme* 5 (1974/1975) 58-80.

W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1290)* (Münster 1974).

Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historiae libri X* (Franeker 1596).

H. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche* (vijfde druk, Keulen/Wenen 1972).

I.H. Gosses, 'De Friesche hoofdeling', *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde* 76, serie B, nr. 3 (Amsterdam 1933).

M. Hartgerink-Koomans, 'De proosdijen van Munsters Friesland', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 7 (1953) 1-31.

A. van den Hurk, 'De betekenis van de reguliere canonie voor Friesland in de Middeleeuwen', *Analecta Praemonstratensia* 31 (1955) 36-62.

H.P.H. Jansen en A. Janse ed., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991).

H. Janssens, 'Ontstaan en eerste uitbreiding van de premonstratenzer orde: grondinspiratie en concrete vormgeving', in: *Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van Premonstratenzers in de Nederlanden*. Verslagen van de derde contactdag van de Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden (Tongerlo 1993) 4-21.

B. Krings, 'Das Ordensrecht der Prämonstratenser vom späten 12. Jahrhundert bis zum Jahr 1227. *Der Liber consuetudinum und die Dekrete des Generalkapitels*', *Analecta Praemonstratensia* 69 (1993) 107-242.

G. Krüger, *Der münsterische Archidiakonat Friesland in seinem Ursprung und seiner rechtsgeschichtlichen Entwicklung bis zum Ausgang des Mittelalters* (Hildesheim 1925).

G.J. de Langen en P.N. Noomen, 'Begraafplaatsen, kerken en oud-kerkhoven', in: G.J. de Langen e.a. (red.), *Verborgen verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland* (Leeuwarden 1996) 24-37.

W. Löhnertz, 'Kloster Steinfeld und seine ostfriesischen Töchterklöster. Anmerkungen zu den Anfängen der Prämonstratenser in Friesland', *Emder Jahrbuch* 73/74 (1993/1994) 5-42.

Dietrich Lohrmann, 'Repartition et création de nouveaux domaines monastiques au XIIe siècle: Beauvaisis — Soissonnais — Vermandois', in: W. Janssen en D. Lohrmann, *Villa — Curtis — Grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*, Beihefte der Francia 11 (München/Zürich 1982) 242-259.

Dietrich Lohrmann, 'Die Wirtschaftshöfe der Prämonstratenser im hohen und späten Mittelalter', in: H. Patze ed., *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* I (Sigmaringen 1983) 205-241.

Dietrich Lohrmann, 'Die Erwerbspolitik der Abtei Prémontré unter Norbert von Xanten und Hugo von Fosse', in: K. Elm ed., *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster*, Berliner Historische Studien 17, Ordensstudien 7 (Berlijn 1992) 31-50.

J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991).

J.A. Mol, 'Besitzerwerbungen der friesischen Zisterzienserklöster Klaarkamp, Bloemkamp und Gerkesklooster', in: K. Elm ed., *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster*, Berliner Historische Studien 17, Ordensstudien 7 (Berlijn 1992) 67-96.

J.A. Mol, 'Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters', in: Ph.H. Breuker en A. Janse ed., *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997) 94-108.

J.A. Mol en P.N. Noomen, *Prekadastrale atlas fan Fryslân. De pleatsen fan 1700 en 1640 neffens de floreen- en stimkohieren* (Leeuwarden 1988-; ondertussen 13 dln.).

J.F. Niermeyer, 'Over het staatsgezag in Midden-Friesland, voornamelijk in de twaalfde eeuw. Een diplomatisch onderzoek', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 7de reeks, dl. 8 (1937) 1-33.

J.F. Niermeyer, 'Landbouw en handel in Friesland in de dertiende eeuw', in: *Economisch-historische opstellen geschreven voor prof. dr. Z.W. Sneller* (Amsterdam 1947) 12-31.

P.N. Noomen, 'Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1994) 73-174.

P.N. Noomen, 'De familie Cammingha in de Middeleeuwen: haar relatie met de stad Leeuwarden en haar positie in Oostergo', *Leeuwarder Historische Reeks* 6 (1997) 10-98.

P.N. Noomen, 'De goederen van de abdij van Echternach in de Friese landen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2 (1999) 7-37.

P.N. Noomen, 'Leeuwarden in de Middeleeuwen', in: R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 46-77.

O. Postma, 'Personen of geslachten in plaatsnamen en boerderijnamen', *De Vrije Fries* 38 (1946) 29-53.

H. van Rij ed., *Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia* (Hilversum 1998).

I. van 't Spijker, 'Een matte biografie, een heiligenleven met allure. De dertiende-eeuwse Vita Siardi', in: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik (red.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen 1998) 187-199.

G. Verhoeven, 'De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland. Een inventaris', *Fryske Nammen* 8 (1989) 75-108.

D.A. Wumkes, *Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum* (Bolsward 1929).

A.W. Wybrands ed., *Gesta abbatum Orti sancte Marie. Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland* (Leeuwarden).

Curricula van de sprekers

J.A. Mol

Dr. J.A. (Hans) Mol (1954) studeerde middeleeuwse geschiedenis en nieuwe geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en promoveerde in 1991 op een studie naar de vestigingen van de Duitse Orde in Friesland. Sinds 1986 is hij als medewerker middeleeuwse geschiedenis en naamkunde verbonden aan de Fryske Akademy te Leeuwarden, waar hij zich onder meer bezighoudt met het uitgeven van bronnen. Hij publiceerde over de middeleeuwse geschiedenis van Friesland, over de geestelijke ridderorden in de Nederlanden en is mede uitgever van de nieuwe editie van de *Abtenlevens van Mariëngaarde*. Momenteel werkt hij aan een studie over de Friese kloosters en hun bezit. Tevens is hij eindredacteur van het *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*.

Paul N. Noomen

Drs. Paul N. Noomen (1949) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is sinds 1994 als medewerker nederzettingsgeschiedenis verbonden aan de Fryske Akademy te Leeuwarden, waar hij zich bezighoudt met het redigeren van de serie *Prekadastrale Atlas fan Fryslân* (samen met H. Mol). Hij publiceerde over middeleeuwse en nederzettingsgeschiedenis en bereidt een dissertatie voor over domanialiteit, parochiewezenen en standenstructuur in de Friese landen. Daarnaast schrijft hij een monografie over de machtsposities van de adel in Westlauwers Friesland.

Fryske Akademy
Doelestraat 2-4
NL-8900 AB Leeuwarden

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden

De Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden bestaat uit:

dr. B.J.P. van Bavel, *onderzoeker NWO / Economische en Sociale Geschiedenis, Universiteit Utrecht*

H. van Bavel, O.Praem., *archivaris van de abdij van Berne te Heeswijk en lid van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

dr. L.C. Van Dyck, O.Praem., *archivaris van de abdij van Tongerlo en vicepreses van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. H. Janssens, O.Praem., *archivaris van de abdij van Averbode en secretaris van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. S. van de Perre, *lector Sociale Hogeschool K.V.M.W. Gent, onderzoeker F.W.O./K.U.Brussel; research fellow Centrum voor Fiscale Geschiedenis, EHSAL, Brussel*

lic. L. Vienne, O.Praem., *archivaris van de abdij van Postel.*

De werkgroep organiseert jaarlijks, afwisselend in Vlaanderen en Nederland, een thematische contactdag voor belangstellenden. Tot nog toe vonden plaats:

Eerste contactdag, zaterdag 20 april 1991, abdij van Averbode
Norbert van Gennep en de premonstratenzerorde in de Nederlanden

Tweede contactdag, zaterdag 9 mei 1992, abdij van Berne te Heeswijk
De premonstratenzerorde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik

Derde contactdag, zaterdag 15 mei 1993, abdij van Tongerlo
Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden

Vierde contactdag, zaterdag 7 mei 1994, klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout
Vrouwen in de premonstratenzerorde

Vijfde contactdag, zaterdag 29 april 1995, abdij van Postel
De stadshoven van de premonstratenzerabdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie

Zesde contactdag, zaterdag 27 april 1996, abdij van Middelburg
Abdij en stad

Zevende contactdag, zaterdag 26 april 1997, abdij van 't Park
Norbertijnen in de politiek

Achtste contactdag, zaterdag 16 mei 1998, abdij van Rolduc
Omgang met norbertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving van de heiligenverering in de orde van Prémontré

Negende contactdag, zaterdag 8 mei 1999, Ninove
Middeleeuwse premonstratenzer kerken

Tiende contactdag, zaterdag 13 mei 2000, Fryske Akademy te Leeuwarden
Norbertijnen in Westlauwers Friesland

Voor inlichtingen, suggesties of opmerkingen kan men terecht bij:
H. Janssens, Abdij van Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode.

Lijst der illustraties

J.A. Mol.	<i>De materiële grondslagen van de premonstratenzer kloosters in Westlauwers Friesland</i>	7-24
Afb. 1	Kaart met de premonstratenzer kloosters in Friesland	11
Afb. 2	Tabel met de waarde en oppervlakte van het bezit der twaalfde- en dertiende-eeuwse kloosters in Westlauwers Friesland in 1606/1607	13
Afb. 3	Kaart met de bezittingen en rechten van Mariëngaarde en Klaarkamp tussen Hallum en Leeuwarden	15
Afb. 4	Mariëngaarde op de kaart van de Bildtlanden, ca. 1550	20
Paul N. Noomen.	<i>De premonstratenzer kloosters en de Friese adelswereld</i>	25-45
Afb. 5	De parochies rond Leeuwarden	29
Afb. 6	Hallum en omgeving	32
Afb. 7	Domaniale structuren in Loppersum	34
Schema 1	Blija en Cambuur 1050-1230	36
Schema 2	Mercelum 1050-1230	42
Afb. 8	Geglazuurde tegel met voorstelling van een olifant met gevechtstoren; wapen van de familie Markla van Hallum	45

Inhoudsopgave

Inleiding	5
J.A. Mol. <i>De materiële grondslagen van de premonstratenzer kloosters in Westlauwers Friesland</i>	7
Paul N. Noomen. <i>De premonstratenzer kloosters en de Friese adelswereld</i>	25
Bronnen en literatuur	47
Curricula van de sprekers	51
Deelnemerslijst	53
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden	57
Lijst der illustraties	59
Inhoudsopgave	61